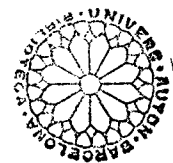

M. ASSUMPTA ROIG I TORRENTO

ICONOGRAFIA DEL RETAULE
A CATALUNYA (1675-1725)

Tesi de doctorat dirigida pel
Doctor Joaquín YARZA LUACES

Juay - Yarza

(Signatura del director)

Departament d'Art
Facultat de Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona
Any 1990.

2.1 Ordes religioses

Per situar el rol de les ordes religioses en l'època que treballem hem de remuntar-nos als inicis de l'anomenada "devotio moderna" (16), que es produeix a nivell europeu, i a cada país amb la seva modalitat (17). Els dos elements fonamentals d'aquesta "devotio moderna", que s'inicia a Flandes, són la meditació metòdica i el llibre conegut amb el nom de "Imitació de Crist" de Tomàs de Kempis. La meditació metòdica neix amb el mètode de meditar; a partir d'aquestes preocupacions neixen els "rosaris" o "septenaris" de meditacions programats segons diferents dies de la setmana. Els <<exercitia spritualia>> no són la disciplina antiga, sinó que constitueixen la genuïna "ascesis", és a dir, exercici, educació de si mateix. L'obra "Imitació de Crist" de Tomàs de Kempis (1380-1471) és, segons Alvaro Huerga, una de les joies més valuoses de la literatura espiritual (18); tractat que va ésser molt revaloritzat per Ignasi de Loiola, ja que l'aportació dels seus "Exercicis espirituals", segons Evangelista Vilanova, és fruit d'una llarga reflexió sobre la "devotio moderna" que ell coneixia i apreciava a través de la "Imitació de Crist" i de "l'Ejercitatorio de la vida espiritual", de García de Cisneros, abat de Montserrat i introductor, amb aquest tractat, de la "devotio moderna" a Espanya (19). El que és interessant constatar és la multiplicitat d'edicions d'aquest tractat en llengües diverses, llatí, castellà, català (20). Fins i tot Pere Gil, autor de la "Història o descripció natural ço és de coses naturals de Catalunya", té d'altres obres com la "traducció de Kempis", a més de les "vides de sants de Catalunya" (21).

La traducció del Kempis queda palesa també al Rosselló,

on el clergue perpinyanés Pere Bonaura edita una versió personal en el 1698, amb un títol molt llarg, i de la que es fan moltes reimpressions al Principat. Antoni Comas presenta una de les edicions, la de 1740 per Joan Piferrer, en la que, segons Comas, per iniciativa del propi estamper, l'obra va dedicada a Crist i al poble català (22). L'exemplar que he pogut consultar amb més cura pertany a una de les reedicions de l'obra de Pere Bonaura, amb el títol "Tractat de la imitació de Christo y menyspreu del mon de V.Thomas de Kempis, canonge regular del Orde de S.Agustí dividit en quatre llibres; traduït en llengua catalana de son original llatí. Per lo Rev. Pere Bonaura, prevere, xc. Y á la fi trobará la anima fervorosa algunas oracions devotas per acostarse dignament al Sagrament de la penitencia, y reber devotament la Eucaristía Santa. Anyadit en esta ultima impressió ab 29 estampas apropiades á la materia. Dedicat a Jesu-Christ Deu pare i redemptor nostre"; i afageix la portada: "los ilustríssims, y Reverendíssims Srs. Arquebisbe, y Bisbes de Catalunya han concedit 320 dias de perdó a tots los qui llegirán ó ohirán llegir ab atenció un Capítol del present llibre". Ab llicencia. Barcelona. En la Estampa de Juan Piferrer, Plaça del Angel, s.d.

A més de tenir incidència pels seus escrits, ja en citarem més d'obres, ara només volia assenyalar una de les obres més importants, les ordes religioses es caracteritzen per l'acció militant, doncs segons Jean Delumeau, ja fossin les de nova creació com les antigues ordes, són les que encapçalen el període heroic del renaixement catòlic, i no pas el clergat secular. Aquest, per contra, va començar a tenir el protagonisme desitjat a partir de la segona meitat del segle XVII. Els nous sacerdots, ja formats en els seminaris conciliars promoguts per Trento, anaren progressivament controlant la vida cristiana, amb el que les

ordes religioses començaren a passar a un segon pla d'acció. El mateix Delumeau destaca, però, la importància decisiva de les noves ordes, com els jesuïtes i els caputxins, branca separada de l'orde de sant Francesc, i l'Oratori creat per Bérulle el 1611, així com l'èxit de certes ordes femenines, com les carmelites, reformades per Teresa de Jesús al convent d'Avila, en el marc social europeu, fixant-se en el nombre de fundacions i d'afiliats de cada congregació (23).

Per centrar-nos en l'espai religiós català, els estudis de Joan Bada, del segle XVI a Barcelona, ens informen sobre els monastirs i convents, tant masculins com femenins, de la ciutat, parant especial atenció en els usos i costums litúrgics de la diòcesi, i en l'aportació dels bisbes Jaume i Guillem Cassador en les sessions de Trento. Els ordes masculins que tenen convents a Barcelona ja en el segle XVI són, segons Bada, els franciscans (conventuals i observants) en dos convents, el de framenors i el de Jesús; els carmelites, en el convent posat sota l'advocació de la Mare de Déu; els dominics, en el convent de santa Caterina; els agustins, en el convent de sant Agustí; els trinitaris, en el convent dedicat a la Santíssima Trinitat; i els mercedaris barcelonins, en el convent de la Mare de Déu de la Mercè, advocada de la ciutat. A aquestes comunitats s'hi ha d'afegir, en l'etapa posterior als bisbes Jaume i Guillem Cassador, els caputxins, a qui, sota la direcció de Josep Rocabertí, es deu la introducció a la ciutat de la devoció de les quaranta hores com expressió de la devoció eucarística. Els servites, que van tenir dificultats en els primers temps per instal·lar-se a la ciutat, van aconseguir edificar una església dedicada a la Mare de Déu sota la invocació del Bon Succés, i van deixar una forta empremta a la ciutat. A finals del segle XVI van establir-se a Barcelona els carmelites descalços, nova branca de la

primitiva orde, que van tenir convent definitiu el 1593, sota la invocació de sant Josep. A aquestes noves congregacions religioses s'hi va afegir l'orde regular dels mínims, que va construir un convent definitiu, la fàbrica del qual va ésser acabada a principis del segle XVII. Ja en aquest segle, en el primer terç del XVII, van instal·lar-se a Barcelona, entre d'altres, els agustins descalços (1618) i els trinitaris descalços (1632), (24).

Dels ordes femenins, subratllarem el convent de Sant Antoni i Santa Clara, que en el 1513 va adscriure's definitivament a l'orde benedictina, i d'on van sortir les fundadores de Santa Maria de Pedralbes. El convent de Santa Maria Magdalena, fundat en el segle XIV en funció de millorar la vida espiritual, i fer penitència, per trenta dones de la ciutat. El 1700, el convent de religioses es va erigir sota la regla de sant Agustí. El monestir de Sant Maties de religioses jerònimes; en principi, en el segle XV, era una pia associació de senyores nobles, que posteriorment van decidir fer vida en comú sota la regla jeroniana. Segons Bada, sant Ignasi va tenir una gran relació amb aquest monestir (25).

Com es pot comprovar, les tesis de Delumeau sobre la incidència de les ordes religioses en la vida urbana, queden ben paleses en el nombre de congregacions que es troben només a la ciutat de Barcelona en el període que domina aquest autor, període herèdic del renaixement catòlic. A aquestes dades s'hi ha d'afegir, evidentment, d'altres conventuals instal·lades en centres espirituals que, complementàriament als de Barcelona, marquen la pauta del gran moviment religiós que es troba a Catalunya (26).

Si a aquesta panoràmica fundacional i constructiva de nous convents hi afegim els retaules, expressió plàstica que

embelleix i decora, i que juntament amb la devoció implicada reafirma l'esperit de l'orde, el cercle històrico-artístic queda força arrodonit, amb uns paràmetres bastant determinats. Considero l'opció de "bastant determinats" perquè la majoria dels retaules esculpits per a les esglésies de convents han desaparegut i, per tant, reconstruir aquesta història és molt més complexe que la de la vida parroquial, ja sigui en el marc urbà o en el rural.

a) Canonja Augustiniana

Per l'església del convent de sant Agustí de Barcelona es va contractar, el 1676, un retaule dedicat a "Sant Bartomeu apòstol", a Francesc Santacruz i al fuster Pere Llopart. D'aquesta obra no tenim més dades; del que si hi ha informació és de les eventualitats sofertes per l'edifici, del que ja en parlen Pi i Arimón, i Barraquer, entre els primers; el Catàleg Monumental d'Espanya, en els volums dedicats a Barcelona; i més recentment J.R.Triadó, en l'aspecte artístic, i Martí Bonet et alter, en un estudi de tipus històric (27).

Fent un breu repàs de l'evolució històrica de l'orde de sant Agustí, tenim que ja en l'època medieval neixen els ermitans de sant Agustí, congregació que es caracteritza per la devoció a sant Agustí, que es considera fundador de l'orde; fet que els porta a viure intensament la seva doctrina teològica i espiritual, amb total predomini d'una teologia més positiva i d'una supremacia de la doctrina vers la moral, essent la caritat la virtut per excel·lència i que prava per damunt de les altres. Segons J.Mattoso, aquests elements seran indispensables per la bona preparació que tindran per acceptar l'humanisme en els segles XV-XVI i

acollir-se a les idees reformistes. No hem d'oblidar que dels seus convents va sorgir la figura de Lutero (28).

En l'època de les reformes, els agustins formaran congregacions reformades, com exposa Ignacio Iparraguirre. El general de l'orde, més conegut com a teòleg del Concili de Trento, Jeronimo Seripando (+1563) quan feia visites als convents de l'orde, aquestes es convertien en vertaders viatges de missions populars, aconseguint movilitzar les gents d'Itàlia, França, Espanya i Portugal; també va reformar l'orde i molts sectors dels seglars. A finals del XVI es va crear la branca dels agustins recoletos o descalços; Fray Lluís de León i Tomàs de Jesús pertenyien a aquesta branca. Dels personatges il.lustres que van triar el camí de la santedat seguint aquesta orde destaquem sant Tomàs de Villanueva, santa Rita de Cassia, san Nicolás de Tolentino i san Juan de Sahagún, entre d'altres; sants representats pels artistes en el camp de la plàstica (29). Dels tractats d'espiritualitat que refermen la teologia i conducta seguida per l'orde, remarcarem els escrits per Hipólita Soler Rocabertí, en dos volums, que contenen l'exposició de la Regla de sant Agustí i altres cinc tractats espirituals: "El primero de la perfección Christiana. El segundo y tercero - Celestiales Documentos para la perfección Religiosa. El Quarto y Quinto - Alabanças de la Santa Soledad y Silencio. Que compuso por mandato de sus Prelados, y Confessoras la Venerable madre Hipólita de Iesus Rocabertí, sale a la luz por orden del Ilustrissimo y Excel.lentissimo Señor D.F. Ivan Thomas de Rocabertí, su sobrino" (30). Cal anotar també l'aportació de l'agustí Jaume Font, que de la vinculació a la teologia tridentina escriu "les quatre vies, la purgativa, il.luminativa, unitiva i transformativa, que és la que amb seguretat es puja al cim de la perfecció". Barcelona 1712 (30 bis).

Però no només es coneix als agustins per la moral de l'estricta observança ni pels tractats espirituals, sinó també pel compromís adquirit a nivell social en situacions polítiques compromeses pel país, en les que era necessari prendre postura. Així, per exemple, trobem el canonge regular de l'orde de sant Agustí Gaspar Sala, que arribaria a ésser abat del monestir de Sant Cugat del Vallés els anys 1646-1652, en una primera etapa, i del 1659-1670 en una segona, any de la seva mort (31), que destaca per ésser un prestigiós escriptor polític, amb la seva obra publicada l'any 1640 "Proclamación católica", text amb una diàfana intencionalitat política i propagandística (32); segons García Cárcel "la mayor parte de los panfletistas catalanes contra los castellanos fueron clérigos. Entre ellos destacan Gaspar Sala (...), predicaban la obligatoriedad de tomar las armas contra el ejército sacrílego" (33). D'altres han destacat també el paper dels sermons dels eclesiàstics, especialment canonges i rectors, com a atiadors de la revolta (34). Una nota més que crec interessant resaltar del text de la "Proclamación católica", exposada per Puigvert (íbid), és que es descriu amb detall la devoció dels catalans a la Verge i al Santíssim Sagrament. Busquets (íbid), remarca la presència, entre els revoltats, de símbols religiosos, creus endolades, banderes en calze i hòstia, fet que demostra el caràcter eminentment cristià de la cultura de la societat (35).

b) Monàstiques

Benedictins

En l'antic monestir de Sant Cugat del Vallès, avui

església parroquial, en la capella dedicada a sant Benet, s'hi troba el "Retaule dedicat al sant patró", que forma part d'un conjunt plàstic que compren tot l'espai interior, i fins i tot l'accés, de la capella. El retaule es contracta pel monestir, doncs el signen l'abad i el capítol, a l'escultor Francesc Santacruz, el 1688, i en el 1703 hi ha constància de que encara s'hi treballava. El daurat, en primera fase, s'atribueix als Vinyals; part de la decoració pictòrica, segons J.R.Triadó, es deu a Pasqual Bailon Savall (+1691), decoració iniciada l'any 1688. Aurora Pèrez, en el document nº 169 presenta el contracte amb el pintor Josep Loyga i el daurador Joan Moxí per acabar l'obra de la capella de sant Benet del monestir de Sant Cugat, en el 1705; en els documents nº 170-173 mostra les èpoques dels citats artistes, a compta del seu treball (36).

En la mateixa banda dreta on està situada la capella de sant Benet, es troben dues capelles barroques més; l'una és la de la Pietat, i l'altra, la de sant Bartomeu. Com diu Ambrós i Monsolís, en un dels moments en que la comunitat de Sant Cugat espera el nomenament d'un nou abat, l'any 1585, va visitar el cenobi el rei Felip II; es diu que, amb motiu de l'estada, el monarca donà els diners per a la construcció de tres capelles barroques, situades a la nau lateral dreta. L'autor argumenta que no ha pogut confirmar documentalment aquesta hipòtesi, però el cert és que existeixen les esmentades capelles, com ja he citat, amb els retaules corresponents. El mateix any 1705 es contracta l'escultor Josep Sala Gener per l'execució d'una "talla de la Verge de la Pietat", que consta d'una pietat flanquejada per columnes salomòniques, dos àngels guardians i, al cos superior, a l'àtic, la figura de Crist Salvador; obra que pertany a l'època de l'abat Baltasar de Montaner (37). Del "Retaule de Sant Bartomeu", a la capella corresponent a l'advocació

d'aquest sant, no tenim cap mena d'informació pel que respecta a la bibliografia consultada, tant sols podem dir que es tracta d'una obra que encara és vigent i sense dates inscrites en el propi retaule. El seu esquema compositiu és molt semblant al de la Pietat; consta d'una tela pintada amb el tema del martiri del sant, que ocupa tot el cos central, alhora flanquejada per parelles de columnes salomòniques; segueixen, per banda, un cos molt prim amb imatges dels quatre evangelistes, sant Llorenç, i santa Bàrbara, una predel·la amb imatges inscrites en els medallons i, a l'àtic, la figura central, emmarcada per una fornícula decorativa.

Cal recordar també el ja citat "Retaule Major" del monestir benedictí de Sant Antoni i Santa Clara, actualment en la parròquia de Sant Vicenç de Sarrià (38).

L'orde dels benedictins no sobresurt en la producció de literatura mística; en l'època medieval destaquen les obres anomenades "Espills"; els "speculum monachorum" són un gènere característic, ja que pretenen resumir, de forma simple i concreta, els deures elementals de la vida monàstica. Apareix doncs la preocupació jurídica. L'obra "Amor de Jesus a los hombres" va ésser composta per un ermità de Montserrat en el segle XIV, i presenta una clara influència de l'escola franciscana (39). En l'època de la "devotio moderna" Alvaro Huerga comenta que benedictins i cartoixans, es distingeixen en el segle XV, en la tasca de transcripcions, recopilacions i edicions de obres espirituals, on queda constatada l'herència rebuda íntegrament de l'època medieval. Així, "la imitació", "la perla evangèlica", "los exercitia", "els alfabetes espirituals", "els manuals d'oracions", "els opuscles de temes místics o ascètics" i les "arts de la oració" constitueixen un abundant material dels devots moderns (40).

Es en aquest segle XV, quan es produeix la reforma benedictina; els punts principals d'aquesta es refereixen a l'abstinència de carns, observància de dejunis regulars i la uniformitat en la vestimenta i en la pregària, amb el que s'intensificà l'exercici de l'oració i del treball.

La personalitat de García de Cisneros és decisiva en la literatura espiritual. La Congregació de Valladolid, a la que per imposició reial pertenyia Montserrat i de la que Cisneros n'era el superior, mostrà una certa fecunditat en la literatura espiritual; García de Cisneros en el 1493, ja conegut com abat de Montserrat, va ésser l'introduïdor de la "devotio moderna" a Espanya, com s'ha notificat abans. L'escola mística, seguint el mestratge exercit per García de Cisneros, adquireix una moderada rellevància (41). Sobre la regla de l'orde hi ha força versions catalanes, així com també, més bibliografia referent a la història dels benedictins (42). Aspectes que remarquen la figura de sant Benet, fundador, protector i advocat de l'orde.

Cartoixos

L'orde monàstica dels cartoixos va ésser fundada per sant Bru el segle XI. Es de caràcter eminentment contemplatiu, centrant-se en el model vivent del fundador, qui no va escriure cap regla ni normativa. Va ésser en el segle XII quan R.P.Dom Guigues, com argumenta O.Bonitasi, va posar per escrit els costums en ús de la Gran Cartoixa, essent aquest el primer text de la regla cartoixana. A Catalunya van fundar la cartoixa de Scala Dei, al Priorat, prop de Reus, en el 1163, per Alfons II rei d'Aragó, que va ésser destruïda el 1835 (43). Actualment no en queda res, està arrasat; tot el que es va poder recuperar, abans de la destrucció definitiva, és ara propietat dels comtes de

Medinaceli i ducs de Cardona (44). En el Catálogo Monumental (vid nota 27), en la lám. 1245, es representa la capella de l'Acadèmia de Medecina, amb altar procedent de la cartoixa, que va ésser-hi fins l'any 1929. Barraquer també dóna informació sobre les vicissituds de Scala Dei (45). Tenim constància de que Llàtzer Tramulles el Jove va treballar per a la cartoixa, realitzant retaules per a les capelles del claustre els anys 1683-1684, i que juntament amb fra Salvador Illa, va executar el "Retaule Major"; aquest últim va col.laborar en les columnes i ornaments de l'esmentat retaule.

Els cartoixos, ja en l'època medieval, escriuen preferentment sobre temes místics, aspecte que va molt lligat a la forma de vida escollida, aïllada del tracte humà. Tenen preferència per l'escola inaugurada per sant Bonaventura, com s'observa en les meditacions sobre la vida de Crist, la "Vita Christi" de Ludolfo de Sajonia (+1378); obra que va gaudir de moltes còpies i edicions en totes les llengües, segons J.Mattoso, i que va estendre la mística cartoixana per tota la cristiandat fins al final de l'edat mitjana (46). Aquest autor, Lodulfo de Sajonia, és anomenat el "cartuxano"; preludeja les meditacions del devots moderns. Sobresurten, amb afinitat a la "devotio moderna", Dionisio de Rijckel (+1471) que va escriure en 44 volums: "comentaris a la Sagrada Escritura, sermons, tractats ascètics i místics"; i Nicolas Kempf (+1497) del que el seu alfabet espiritual influirà en l'obra de García de Cisneros. En el XVI, la cartoixa de Colònia es va convertir en una activíssima "colmena espiritual", com indica A.Huerta, perquè funcionava una espècie d'escola de traductors de llibres clàssics i moderns en llatí, al capdavant de la qual estava Lorenzo Surio (+1538), (47). D'autors del període barroc citarem Bernardí Planes, monjo de la cartoixa de

Montalegre, prop de Tiana, que encara existeix, i Antonio de Molina, monjo de la cartoixa de Miraflores, prop de Burgos, que també existeix (48). Del pare Bernardí Planes assenyalarem el "sermó de difunts" i el "sermó per la vestició de novicis", de tipologia panegírica, estil predominantment barroc.

Antoni Comas i Jordi Rubió Balaguer argumenten que pels diferents tipus de predicació, és a dir, 'barroca' o 'més humil', s'ha d'analitzar la informació que es despren de les decisions conciliars, on queda ben palesa una divisió de llengües i estils. Així, el 1635, en el concili provincial de Tarragona, presidit per l'arquebisbe fra Antoni Pérez, es va aprovar una constitució que procurava conciliar la comprensió dels sermons de formació religiosa amb l'afecció del públic a l'artifici conceptista de les grans festivitats. Hom hi disposava que, per quaresma i advent, tots els sermons fossin pronunciats en català; fora d'aquest temps litúrgics es podria escollir, pel que trobem que els dedicats a sants i solemnitats, com per exemple a sant Josep, sant Narcís, el dijous sant, etcètera, són en castellà, i d'entonació molt diferent. Aquesta normativa, però, no funcionava de manera absoluta, doncs es troben un bon nombre de sermons panegírics en català, com els citats de Bernardí Planes entre d'altres (49).

Una altra manifestació d'oratória barroca la formen els intitulats "Exemples per a sermons", que van dirigits a capellans negligents en el seu deure, sobre els manaments d'eucarístics, de marians, sobre la confessió, l'abstinència, els judicis temeraris, etc. N'hi ha força de manuscrits, com assenyalava Antoni Comas (ibid nota 49), però també se'n troben d'impressos, com és l'exemplar, rar en el seu temps, doncs no utilitza la retòrica empalagosa, de la "Instrucción de sacerdotes" de Fray Antonio de Molina,

agustí i cartoix, establert a la cartoixa de Miraflores (50). Aquesta obra conté set tractats organitzats en capítols, començant la numeració en cada tractat; una taula de les matèries i sentències més notables del llibre, disposada en ordre alfabètic, i una taula de llocs de la Sagrada Escripura que conté el llibre. En un llenguatge senzill i directe, que caracteritza tota l'obra, fa tanmateix unes advertències en les notes introductòries. En primer lloc, havia ordenat que en totes les esglésies de la diòcesi es disposés d'un exemplar d'aquest llibre "asegurat amb una cadena", com diu Eulogio de la Virgen del Carmen en el comentari que fa a partir de les notes introductòries; seguint sobre el mateix, s'indica que en el plaç de sis mesos tot sacerdot haurà d'haver llegit el manual sencer, sota la pena de negar-li els ornaments per celebrar la missa, puntualització que reflecteix el fet d'anar en contra de la hipocresia del jansenisme (51). Tres normes es va imposar Molina a tota costa, escriure no per l'ostentació ni per la curiositat, sinó solsament pel profit del lector. En una última advertència introductòria es refereix a l'exposició i l'estil, defentsant la necessitat d'un estil planer i greu en contra del llenguatge afectat, melindrós i ple d'artificis, on el missatge moral i pastoral queda en segon terme (52).

Les devocions que impulsen els cartoixos, a més de la del seu fundador sant Bru, són el culte a la Verge, que consideren protectora de l'orde, i a sant Joan Baptista, com a segon protector. Manifestacions plàstiques d'aquestes devocions se'n troben en les diferents cartoixes d'Europa, totes elles a partir, però, del segle XVI, doncs al no ésser beatificat sant Bru fins el 1514 i canonitzat el 1623, per Gregori XV, les representacions no es fan més nombroses fins els segles XVII i XVIII. Com exemple, podem citar les

pintures de Viladomat a la cartoixa de Montalegre (53).

c) Mendicants

Carmelites

A mig camí entre les ordes monàstiques purament contemplatives i els mendicants, entregats a l'acció, es troba l'orde dels carmelites (54). Aquesta orde, en el segle XVII, exposa la teoria de que els seus inicis es remunten al segle X abans de Crist, i que el seu fundador és el profete Elies que vivia a la muntanya del Carmel; muntanya que és el principi de la Terra Santa en la part septentrional del mar, com explica fra Joan Angel Serra en el llibre "Miracles de nostra Senyora del Carme", obra dividida en quatre parts o quatre llibres, ens trobem que el llibre primer tracta sobre la fundació de l'orde per sant Elies; en el llibre segon, presenta l'autor, la Història de l'orde i descriu així la muntanya del Carmel; la tercera part és una recopilació de miracles per intercessió de la Verge del Carme, molt a l'estil dels aplegats al llibre del Rosari; i la quarta part descriu les indulgències concedides als confreres i confreres, als qui porten l'escapulari i visiten les esglésies del Carme. L'obra es clou amb les pregàries del rosari, els goigs del Carme i altres pràctiques devocionals (55). En la presentació del llibre, l'autor explica a qui dirigeix l'obra: "jo desitjo ser deutor de tots, doctes e indoctes, a pobres i a rics, lo oferesc per comoditat de los d'est principat de Catalunya en romanç català. En ella he procurat resumir lo més notable de nostra historia" (56). Quan descriu la muntanya del Carme, "la Muntanya del Carme, de que parlan es aquella de que parlan la Escriptura en lo 4 llibre dels Reys; fou

l'habitació y morada dels Sants Profetes Elias y Eliseu durant 16 anys" (57). En el llibre II, capítol II: "Breu descripció de la St.Montanya del Carme, Isaias cap. 35. Gloria libani data est de cor Carmeli. los cantars se compara el capítols de la Esposa al Carme. Esta santa Montanya es lo principi de la Terra Santa en la part septentrional del mar (...) entre dues ciutats Bustam y Dali" (58).

En el Mn. 991 de la Biblioteca Universitària de Barcelona trobem la referència d'una obra dedicada a sant Josep, del pare fray Juan de San Joseph, sobre els carmelites descalços (59). Doncs sabem que sant Josep és el protector d'aquesta branca dels carmelites, fundada per santa Teresa de Jesús en el temps de la reforma carmelitana, al segle XVI, època del pontificat de Pius IV. El 24 d'agost de 1562, el monestir de Sant Josep, a Avila, fundat per Teresa de Jesús, va rebre les quatre primeres novícies (60). El significat de la reforma carmelitana va ésser molt important a Espanya, amb l'acció de dues figures excepcionals, la de sant Joan de la Creu i la de santa Teresa de Jesús, en opinió d'Evangelista Vilanova, que encapçalen el moviment de l'anomenat "descalçament"; a més d'ésser reformadors i sants, han deixat una obra místico-literària "que ha passat a ser patrimoni clàssic de l'espiritualitat cristiana" (61).

La rellevància de la figura de santa Teresa traspassa els límits literaris, i es reflecteix en l'obra plàstica a ella dedicada; podem citar un exemple molt significatiu, el "Retaule Major de Santa Teresa" del convent de les Carmelites descalces de Vic, comarca de l'Osona. Obra vigent i restaurada, va ésser contractada per la mare Priora del convent i el monestir a l'escultor Pau Costa en el 1703, acabant-se la seva construcció en el 1707. Aurora Pèrez, en

la seva obra ja citada, presenta el document notarial de la contractació, el nº 227. Aquesta obra aplega en tot el seu conjunt, la vida i l'obra de l'orde carmelitana. Així, només fent referència a la gran tela central que emmarca tot el retaule, s'observa una corona imperial amb una àliga a cada banda, entre dos àngels voladors; una cartel·la que inicia el salm 88, de caràcter teresià - cantaré eternament les boneses del Senyor. La gran tela representa la glorificació mística de santa Teresa de Jesús, segons el relat de la seva autobiografia (V.33,14). En estat de contemplació reb Teresa la corona de flors de mans del nen Jesús, assegut damunt la falda de Maria, mentre a l'altre costat, sant Josep s'hi acosta com posant-li un mantell protector. Al cos superior, una pintura amb el triomf de sant Miquel arcàngel sobre el dimoni; entre elements decoratius, al cim de cada costat, s'hi troben representades les imatges d'Elies i Eliseu (62).

La devoció de santa Teresa per sant Josep, no només es reflecteix en els seus escrits sinó que es palesa també en un plafó del "Retaule de Sant Josep" de l'església parroquial d'Olot, situat a la part alta del retaule, referent a una certa aparició que va tenir santa Teresa, segons indica J.MªSolà Morales a partir de l'estudi del contracte de l'obra. Sembla ser que mossèn Serrat, beneficiat de la parròquia d'Olot, "posseïa dos quadres de la Santa, llegats a la capella del gremi, l'un que figura la tranverberació, era la representació designada pel contracte (...), l'altre quadre, al·lusiona a una certa aparició que va tenir la santa, és justament el motiu que ha estat reproduït, com pot comprovar-se per la descripció que del quadre dóna el mateix contracte" (63). Elements que configuren la relació existent entre santa Teresa i sant Josep.

La vida i obra de santa Teresa de Jesús (1515-1582) ha estat estudiada per molts especialistes, tant del camp literari com teològic, (64); em limitaré a recollir l'aportació d'Evangelista Vilanova, qui, en una síntesi molt acurada, exposa la vida i obra de la santa, tot indicant que la teologia de Teresa és la seva biografia, i que aquesta és una autobiografia; així queda palés, especialment, en el "Libro de la vida" -obra de combat per a la defensa del dret de cadascú a la vida espiritual- sobre tot per les dones: "en una època en que els espirituals eren objecte, per part dels clergues i dels teòlegs, d'una continuada malfiança i vigilància" (65). Les obres més importants de santa Teresa, a més del "Libro de la vida", són: "Camino de perfección", "Castillo interior o Moradas", "Fundaciones", i "Epistolario"; estant constituït el tríptic fundacional en les tres primeres (66). Hi ha constància clara i evident de la influència de l'esperit de santa Teresa a Catalunya, com ho manifesta Silverio de Santa Teresa, un estudiós especialista en la història del Carmel descalç, qui comenta que Fray Juan de Jesús Roca és l'introduïdor de la reforma descalça a Catalunya. Podem citar força fundacions a Catalunya (67); recordem, si més no, la del convent de les carmelites descalces de Mataró, que en el 1690 va firmar l'època pel contracte d'un "retaule major" a realitzar pels escultors Antoni i Marià Riera, obra desapareguda en l'actualitat i de la que tenim informació a partir dels estudis de Madurell i Marimón i Aurora Pèrez (68). Hi ha constància també d'un "Retaule de Santa Agnès" al convent de Sant Josep de Barcelona, obra de l'escultor Bernat Vilar, del 1694; i recordem, finalment, l'obra del retaule de la transformació de Vinçà, ja citada (68 bis).

Si Silverio de Santa Teresa parla de la influència de l'esperit de santa Teresa a Catalunya, Antoni Comas comenta,

per la vessant literària, que en el segle XVII es dóna, a Catalunya, una influència de l'escola ascètico-mística castellana, influència que s'arrossega fins al XVIII; per la seva banda, Evangelista Vilanova ens parla de la "invasió mística" en l'àmbit castellà. Comas presenta l'existència de manuscrits sobre l'obra de fra Lluís de Granada, en el segle XVIII, però, tanmateix, considera que la dada més eloqüent d'aquesta influència són les còpies, en aquest mateix segle XVIII, de les "obres espirituals" i dels tractats de teologia mística de fra Antoni de Sant Maties, carmelita descalç del convent de Sant Josep de Barcelona, que morí el 1629. Segons aquest mateix autor, fra Antoni de Sant Maties representa la plena assimilació de la mística castellana del XVI, no solsament la de santa Teresa, sinó també la d'altres corrents de l'època; puntualitza que no es poden atribuir obres d'alta espiritualitat en la literatura catalana de l'època, sinó només alguns exemples de caràcter menor (69). De l'obra de Vilanova ja hem fet esment de la figura de santa Teresa; l'autor exposa també la de sant Joan de la Creu, del qui, al parlar de la seva obra, destaca la transcendència i organització interna dels quatre llibres: "Subida al monte Carmelo", amb un comentari que ens ha arribat inacabat; "Noche oscura", glossa del poema anterior, des d'una perspectiva diferent, també inacabada; "Cántico espiritual"; i "Llama de amor viva" (70). Podem concloure aquest comentari emfasitzant la importància de l'ascetico-mística castellana i que la seva transcendència es deixa sentir en l'àmbit català.

Dominics, franciscans i terceres ordes

Les ordes mendicants per excel·lència, que tenen la seva transcendència ja en l'època medieval, són la dels dominics i la dels franciscans. S'ha plantejat sovint l'estudi

d'aquestes ordes mitjançant el mètode comparatiu; així, en la Història de la Espiritualitat, quan hom tracta ambdues congregacions en l'època medieval, es relaten les relacions i les diferències que les caracteritza i evidencia. Els franciscans tenen per fundador sant Francesc d'Asís. Van promoure reformes espirituals en el segle XII, de les que surgiren les clarises i els terciaris, agrupacions que van dirigides directament als laics, dels que aviat sorgirà una clientela d'homes i dones que pretenen viure més perfectament l'Evangeli, sense sortir del món; i que tindran una reglamentació definitiva i seran aprovades per la santa Seu en l'època de la "devotio moderna", especialitzant-se cadescuna d'elles en noves devocions (71). Els dominics tenen per fundador santo Domingo de Guzmán, canonge regular d'Osma. Tenen un rol diferent als de l'ordre de sant Francesc; són els primers en tenir molt clar quin és el lloc que ocupen en l'Església, com també són els principals impugnadors en la controvèrsia contra Guillem de Santo Amor i Gerard d'Abbeville, controvèrsia que va encetar, promoure, defensar i provocar una evolució doctrinal en la personalitat de sant Tomàs d'Aquino, recolzat tanmateix per sant Bonaventura (71 bis). Sant Tomàs d'Aquino és una de les figures claus en el pensament eclesiàstic; amb ell, l'espiritualitat dels frares predicadors es va orientar vers una pietat objectiva, especulativa i doctrinal. Seran els primers que intentaran elaborar una teoria racional de la mística. En canvi, els franciscans, dels que sobresurten Duns Scoto i sant Bonaventura, entre d'altres, tenen una orientació més intel·lectualista i presenten una dualitat entre teologia i mística; la teologia l'estudien com a ciència, i viuen l'espiritualitat independentment d'ella, amb el que conreen una espiritualitat d'arrels augustinianes, i fins i tot neoplatòniques; a diferència dels dominics, que segueixen a Aristòtil afirmant la

primacia de l'enteniment sobre la voluntat. Insisteixen doncs els dominics en l'aspecte intel·lectiu de la contemplació a la que els franciscans, amb la seva concepció afectiva, no poden deixar d'oposar-s'hi. Tot i això, l'escola franciscana mai no serà eclipsada pels dominics (72). En el segle XV propugnen la devoció a la Verge, els franciscans són uns incansables impulsadors del culte a la Immaculada; els dominics, a la Verge del Roser, devocions que tenen una clara incidència en la literatura piadosa, en l'organització de confraries, i en la projecció d'obres d'art. Veurem múltiples manifestacions d'aquests tres elements enunciats, ja a partir del segle XVI (73).

En el període de la reforma, les antigues ordes religioses, com les que estem analitzant, presenten molts canvis. Així els franciscans, segons Iparraguirre, fan una gran reforma en temps del Cisma d'Occident; tornen, com en els primers temps, a recórrer mitja Europa predicant penitència, presentant Jesucrist i incitant a viure l'Evangeli amb plena autenticitat. Sant Bernardino de Siena, vicari general de l'orde, dirigeix l'observància a Itàlia, funda nous convents i es distingeix com un gran impulsor de l'estudi de la cultura humanista; aconsella estudiar a Jeroni i Ciceró perquè en ells pobresa s'agermana amb bellesa, i art amb austeritat. En el camp de la predicació, subratlla la devoció per Jesús a partir dels escrits de sant Pau, sant Bernat i sant Bonaventura. A Espanya, la reforma la va dur a terme sant Pedro Regalado, qui va mantenir viu l'esperit reformista i va ajudar a preparar el terreny a la reforma definitiva i universal a de Jiménez de Cisneros. Tanmateix les terceres ordes, fenòmen que va nèixer en el segle XII i ara, en el XV, continua, s'extendran a altres congregacions, com la tercera orde dominicana, les clarises, etc. (74). A més del culte a la Immaculada, ja hem vist com

Bernardino de Siena impulsa la devoció a Jesús, en el sentit del sofriment que va patir Jesús; per tant és un culte a la Passió, que prové del temps de sant Francesc. Alhora, en la vessant més "popular", es creà la processó del "Via Crucis", originària de Jerusalem, provinent dels guardians del sant Sepulcre, i que es va estendre per Europa en els segles XV i XVI (75). Tema de la passió de Crist que juntament amb el del Roser i la Immaculada seran promoguts, amb una força extraordinària, a partir de les reformes post-tridentines, com ho presentarem en el proper capítol (75 bis).

Els dominics tindran reformes sense excisions - doncs els franciscans s'havien separat en dues seccions oposades, els observants i els conventuals - ni formació de noves branques, aspecte que, pel contrari, caracteritza els franciscans, d'on sorgiran els caputxins, les clarises i els terciaris, és a dir, les tres ordes de sant Francesc que són d'origen laic, i l'orde dels mínims, fundada per Francesc de Paula (1416-1507). No tindran els dominics una influència en un tant ampli espectre social tant accentuada com els franciscans, entre d'altres raons, pel seu esperit més intel·lectual, teològic i professoril. En aquesta línia, destaquen les figures de sant Vicenç Ferrer (+1419), Raimundo de Càpua (+1399) i Juan Dominici (+1499). Encara que la vida de sant Vicenç Ferrer pertanyi al segle XIV, és un personatge que promou el renaixement dominicà. D'ell coneixem "els sermons", publicació a cura de Josep Sànchez Sivera prevere a Barcelona, 1932-1934, volums 4 i 5. Del beat Raimón de Càpua tenim constància de la història que va escriure de santa Caterina de Sena, doncs sabem que era el seu confessor, i que la devoció a aquesta santa, de la tercera orde de penitència, iniciada a finals del XV va tenir continuïtat fins el XVIII degut a la seva obra (76). Juan Domenici, comenta Iparraguirre, va ésser l'impulsor de

la reforma que s'inicià en el convent principal d'Itàlia, el de Bolònia, on es tornava a trobar amb sant Tomàs; es va impulsar la gran escola humanista que tindrà rellevància en el segle XVI (77).

La presència d'un religiós dominic en la càtedra de sant Pere assenyalava el canvi produït en l'espiritualitat; com diu Iparraguirre, es cercava un papa espiritual, un que encarnés en la realitat l'esperit de Trento (78) i es va escollir a un dominic, Pius V. Era la proclamació oficial del retorn de la forma religiosa a la pietat pública i universal, alhora que formava la frontera entre els papes polítics i els reformadors. Va transformar la cúria romana en un exemple d'austeritat i pobresa; va reformar el Catecisme, el Breviari i el Missal. D'aquesta manera, segons Evangelista Vilanova, la imposició del Breviari i del Missal constituí un moment decisiu de la <<romanització>> de l'Església occidental, que restà catòlica, i de les seves afiliades en terres de missió. Per la lluita contra els protestants, calia una organització eclesial a escala universal i ben unitària (79). El Catecisme va nèixer destinat, com diu Vilanova, "als parrochos", és a dir, a un estament eclesiàstic de bona cultura. Amb tot, alguns demanaven a Trento i esperaven un "catecisme popular" o diversos "catecismes", segons els nivells religiosoculturals dels destinataris; projecte que no es va dur a terme. En les sessions conciliars es va crear una comissió per fer una obra original; el treball no es va acabar en el moment de clausurar-se el concili, el 1563, pel que Pius IV el confià a una nova comissió, que treballaria sota la direcció del seu nebot, Carles Borromeo (1538-1584). Aquest, bisbe de Milà, va convertir la seva diòcesi en un lloc d'experimentació del programa conciliar, potenciant l'activitat catequètica. Aquest nou catecisme romà va ésser

promulgat per Pius V el 1566, és a dir, menys de tres anys després del final del concili. Per obtenir una ràpida difusió es va traduir a les llengües nacionals, pretenent així disminuir la influència dels altres catecismes i obtenir el monopoli en tot el món cristià, incloent-hi els països de missió, pretensió que no es va aconseguir totalment perquè, com indica Vilanova, hi havia edicions de molts "catecismes" anteriors al "catecisme romà", de gran difusió, com es palesa per les seves reedicions fins al segle XVIII (80). Així es pot constatar en la consulta de l'obra de Marià Aguiló nº 285-306, nº 310-321, a més dels manuscrits que es troben en la Biblioteca de Catalunya; el Mn. 59, del bisbe de Montpel·lier, "doctrina cristiana traduïda al català" per un monjo benet - inèdita - i els Mn. 97 i 206 de la Biblioteca del Seminari de Barcelona, "Explicació del catecisme i del modo d'ensenyar la doctrina cristiana", obres de les que ens dóna la referència Antoni Comas, tot indicant que són catecismes que podríem anomenar d'iniciativa particular, o bé obres traduïdes, com el de Rafael Lasala, bisbe castellà de Solsona, i el de Simeón de Guinda Apestegui, bisbe castellà de la diòcesi d'Urgell. Obres redactades en català perquè anaven dirigides al poble, perquè l'entengués fàcilment i n'aprengués el seu contingut (81). De tota manera no hem d'oblidar que del "catecisme romà", que és el catecisme de Trento, també hi ha reedicions fins a l'actualitat. Així per exemple, puc subratllar una edició de l'any 1911 i una altra de 1956, ambdues en castellà (82). En castellà trobem també el catecisme del pare Antoni Claret, en una nova edició de mitjans del XIX (83).

Per recordar la filosofia tomista, el dominic Juan de Santo Tomás (1589-1644) presenta una obra sobre els "dons de l'Esperit Sant" que és un viu reflex de la doctrina del

doctor angèlic (84).

Un cop vista la trajectòria històrico-teològica d'aquestes ordes mendicants, el pas següent és presentar l'obra que es troba en els seus convents de Catalunya.

El convent de Sant Caterina de Barcelona de l'orde dels pares predicadors és el més important de la ciutat, doncs comptava amb una biblioteca de 500.000 volums. Com tants d'altres del Principat, va ésser cremat el 1835 (85). La transcendència de la vida d'aquest convent queda reflectida en les "notes històriques" que es troben en el pergamí de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, així com en les obres de Diago i d'Hernando del Castillo sobre la història de l'orde que vaig consultar ja en la tesis de llicenciatura, les quals em van aportar material per desenvolupar el tema de "la Salve", temàtica reflectida en la capella dels Colls de Sant Llorenç de Morunys, al Solsonès (86). Retaules que pertenyien al convent de Santa Caterina són: el "del Roser", "la dormició de la Mare de Déu", i el "Retaule de Sant Tomàs". El "Retaule del Roser", és una obra atribuïda a Joan Roig fill per Martinell, i que J.R.Triadó i A.Pèrez li atribueixen en part, essent Josep Sunyer qui hauria realitzat l'altra part; la primera data que coneixem és del 1704 (87). Aurora Pèrez ha treballat recentment sobre els retaules i la confraria del Roser a Catalunya i presenta gravats del retaule i la capella del Rosari al convent de Santa Caterina (88). De "la dormició de la Mare de Déu" tenim constància, segons Martinell, de que és obra de Joan Gra, del 1672. El "Retaule de Sant Tomàs" es va contractar a Francesc Santacruz el 1683, el qual va cobrar, com indica Aurora Pèrez, un cop l'obra ja estava feta.

Els dominics no manifesten tant interès com els

franciscans en realitzar llibres sobre l'orde, mentres que trobem nombrosos textos sobre la confraria del Roser, de la que són els principals impulsors. Farem esment ara del llibre de fra Jeroni Taix, "llibre de la institució, manera de dir, miracles e indulgències del Roser de la Verge Maria, Senyora nostra...", estampat el 1556, i reimprés abundantment fins al segle XVIII, encara que amb un títol diferent. He consultat l'exemplar de l'edició de 1680 que es troba a la Biblioteca Balmes de Barcelona (89). L'obra de Jaume Baron originaria a Saragossa i publicada el 1727, va ésser traduïda al català per Francesc Roca, d'aquesta obra també se'n troben moltes edicions al llarg del segle XVIII. La Biblioteca Balmes disposa al menys de 7 exemplars que jo hagi comptabilitzat i consultat - l'obra no presenta variacions en el text, però sí en les làmines il·lustratives (90). Dues obres de Jaime Rebullosa, prior del convent de Sant Domènec de Balaguer, de principis del segle XVII i escrites en castellà (91). I un Manuscrit, el nº 970 de la Biblioteca Univeritària de Barcelona, que es titula: "libro de las Imagenes que representan los mysterios que celebra la Iglesia en las fiestas noviles y de las pinturas de los Santos en común (libro segundo: de los santos en particular), por un religioso del convento de Santa Catalina O.P. de Barcelona. folios 202-59". De Jaime Rebullosa s'indica que va tenir molt d'èxit la seva obra sobre sant Ramón de Penyafort de O.P., publicada l'any 1601, el mateix any que la seva canonització; la Biblioteca Univeritària de Barcelona disposa de 3 exemplars, que va promoure la devoció a aquest sant missioner - i del que se'n troben manifestacions plàstiques, com el "Retaule de Sant Ramón de Penyafort" de l'església parroquial de Sitges, comarca del Garraf, obra vigent, encara que força malmesa (91 bis).

D'obres contractades als convents del franciscans tenim

el "Retaule de Sant Crispí i Crispinià", per l'església del convent de Sant Francesc de Barcelona; el "Retaule Major de Sant Francesc", pel monestir de Sant Francesc de Girona; i el "Retaule Major de la Concepció", pel monestir de Santa Clara de Girona. El retaule de Sant Crispí i Crispinià va ésser contractat per la confraria de sabaters de Barcelona a Andreu Sala el 1696. D'aquest convent, que segons Barraquer des de 1835 va ésser parròquia, es varen salvar dues imatges, un sant Crist i la Verge de l'aflixió, i també el retaule major barroc de la capella del Santíssim (92). Els monestirs de Girona, el de Sant Francesc i el de Santa Clara, no existeixen actualment (93). Ambdues obres van ésser contractades a l'escultor Pau Costa de Vic; el "Retaule Major de Sant Francesc" contractat pel monestir el 1700, i el "Retaule de la Concepció", contractat pel municipi, o millor dit, per la corporació municipal, que amb un acord establert amb les monges clarises "sufragava el retaule", segons es despren de la informació de Lluís Batlle i Prats, es va iniciar el 1708 i acabar el 1714, essent daurat el 1762. Batlle presenta una il·lustració de l'obra que li permet descriure el retaule; organitzat en dos cossos i bancal, i tres carrers laterals, trobem al centre de la composició del primer cos, la figura de la Immaculada Concepció, i al cos superior, la imatge de santa Clara. Al costat de la patrona de les clarises s'hi troba, pel carrer esquerra, santa Agnès, germana de santa Clara, i a l'altre extrem, en el mateix nivell compositiu, santa Coleta, fundadora de les clarises pobres, anomenades coletines. Al primer nivell, sota la representació de santa Agnès s'hi troba sant Narcís, patró de la ciutat de Girona, i a l'altra banda, a la dreta, la figura de sant Francesc, patró de les menorettes (94). Com es pot comprovar, aquest conjunt d'imatges reflecteixen varis conceptes vinculats amb la història i devocions que promou l'orde dels franciscans. En

primer lloc, l'advocació a la Immaculada, ja referenciada abans, per aquesta orde; les referències als fundadors de l'orde, sant Francesc de la regla primera, santa Clara de les clarises terciaries; l'observància d'aquesta amb el sorgiment d'una altra agrupació, les coletines, fundades per santa Coleta; sants pertenyents a l'orde, Agnès, i el patró de la ciutat, sant Narcís, que segurament va ésser imposat pels jurats del municipi, que eren els qui sufragaven l'obra. Tota l'obra té un sentit, una lògica i una funció molt determinada, el d'oferir a l'espectador els personatges més importants de l'orde, amb els diferents graus, intercalant a sant Narcís perquè així l'orde i la ciutat tenen punts de confluència i està integrada en l'àmbit urbà.

Antoni Comas, al parlar dels llibres d'ordes i confraries, comenta que l'orde de sant Francesc, amb els tres graus, és la que ofereix més textos catalans en aquesta època. D'aquests accentuarem el "Manual d'instrucció de novicis" de fra Jaume Janer, que conté, com indica Comas, la Regla de sant Francesc, explicacions i comentaris sobre els seus preceptes i les seves excel·lències, dos resums de doctrina cristiana, un breu tractat de teologia mística i oració mental, uns exercicis piadosos, els sants evangelis que es diuen als malalts i els exorcismes de la sal i de l'aigua (aquestes dues darreres parts, en llatí) (95). Aquest "Manual" té un capítol intítulat "Compendiosa notícia de la teologia mística i oració mental", que es pot relacionar amb les gloses de l'oració mental i vocal que figuren en el segon volum del "Promptuari moral-sagrat" de Pere Salses i Trilles; volum dedicat a la Verge que vaig consultar abastament en el meu treball sobre la Capella dels Colls. Pere Salses fou doctor de Cervera, rector de Llívia, plebà de Ponts, examinador sinodal del bisbat d'Urgell i també autor d'unes "Pláticas y doctrinas espirituales", en

castellà, en el pròleg de les quals fa una apologia a la llengua catalana (96).

De l'orde dels terciaris mereix especial atenció l'obra de fra Vicent Saperà "Joyell preciós", que encara que publicada el 1688, es reimprimeix en el segle XVIII (97). L'edició consultada és la de 1688, que creiem és la primera, i està composta en 80 menor, 176 folis i 14 de preliminars, on s'exposen les aprovacions dels diferents examinadors de l'orde, una nota al lector, la taula del contingut, distribuïda en cinc tractats, i un breu compendi de tot el que convé als germans i germanes de l'orde. En el primer tractat de la taula de contingut, s'exposa l'origen de la tercera orde i els progressos d'aquesta; el tractat segon, sobre les ordinacions i oficis de l'orde, com de ministre, de sacristà, o síndic, visitador mestre de novicis, etc.; el tercer tracta dels exercicis espirituals i de la penitència que han de fer els membres de l'orde; el quart, de les gràcies i indulgències que té l'orde; i el cinquè i últim, sobre la processó del Via Crucis i demés cerimònies, com la processó de les lletanies de la Mare de Déu (98). En la nota dedicatòria al lector, l'autor justifica el títol i comenta quines són les precioses joies que la Majestat divina ha atorgat a l'orde: "en primer lloch, son sacratissim Fill Jesus fet Home, este lo deposità en los braços de Sant Antoni de Padua; lo seu santissim nom, en mans de Sant Bernardino de Sena; la Iglesia tota, en les mans de Sant Bonaventura: a Cristo Sacramental en mans de la Verge Santa Clara; la Creu Santa entre los braços de Sant Diego de Alcalà; y les Santissimes llagues, en les mans, peus, y costat de nostre serafich Pare. Y perque no faltes cosa de adorno en nostre preciós Joyell - joiell - volgué, que la puresa de la Mare de son unigènit Fill, verdader Déu, y Home, anàs a compta de la Seràfica Religió: ab que totes les

Joyes mes estimades del Senyor estan en nostra Sagrada Orde guardades" (99). Queden ben paleses en aquesta nota al lector, els atributs propis de cada sant de l'orde, que faciliten, evidentment, la lectura visual del lector-espectador quan troba representades en un altar aquestes figures. Element que denota la voluntat pedagògico-doctrinal de l'orde, doncs l'autor insisteix en la lectura i consulta del llibret als germans i germanes de la tercera orde per facilitar el camí de la perfecció. Vida interior, recolliment, reflexió i penitència, són les bases indispensables dels membres de l'orde; característiques força diferents de les proposades pels dominics, que recolzen tanmateix el diferent caràcter d'aquestes dues ordes mendicants ja contrastat en línies anteriors.

L'obra de Francesc Pla, també de l'orde dels terciaris, és un manual d'instruccions intítulat "Manual Instrucció de Novicis de la Religió de N.P.S.Francesc de la Província de Catalunya per lo P. []. Exlector de theologia, y Mestre de Novicis en lo Real Convent de N.P.S.Francesc de Barcelona". Reimprés pel Mestre de Novicis lo R.P.Fr.Bonaventura Guiot. Barcelona en la Estampa de Tecla Pla Viuda, administrada per Vicenç Verdaguer, als cotoners s.d. Aprovació de Francesc Marca. Ex-definidor dels Frares Menors de la Regular Observancia del Real Convent de Sant Francesc de Barcelona 1755. Unica data referencial, doncs no en consta la reimpressió; reimpressa també, segons Comas, a Girona, s.d., per Agustí Figueró i Oliva, i que segons Aguiló correspon als nº 766 i 767 (100). L'edició citada d'aquesta obra, de la que es troba un exemplar a la Biblioteca Balmes de Barcelona, no conté índex o taula de matèries. Consta, en les 9 primeres pàgines, de l'aprovació de l'obra per examinadors de l'orde, el ja citat Francesc Marca, fra Bonaventura Fages, lector del Col·legi de Sant Bonaventura

de Barcelona, i fra Llorens Martí, ministre provincial del Principat de Catalunya. En les pàgines 10-11, dedicades a tots el novicis, l'autor explica com organitza el manual en tres tractats: el primer, que ocupa les pàgines 13-92, se centra en l'exposició de la Regla, el testament de sant Francesc, les excel·lències de la Regla i religió, el text de la doctrina cristiana amb l'explicació necessària per salvar-se; el segon, pàgines 93-208, conté l'explicació de vint-i-quatre preceptes de la Regla, i casos reservats que es refereixen als pecats mortals; el tercer i últim, pàgines 208-288, engloba una sucinta notícia de la teologia mística i la oració mental, varis exercicis piadosos i oracions devotes. L'autor considera que "lo primer se ordena à ser bons Christians. Lo segon à ser bons Religiosos. Y lo tercer, à ser Christians y Religiosos perfets. Vulla Déu, sia tot pera major honra, y gloria sua, y be espiritual de nostras Animas. Amen" (101).

Els religiosos menors de la regular observança destaquen alhora per la literatura de missions en el Principat, mentres que en el Rosselló, aquesta activitat ve representada pels jesuïtes. L'obra de fra Francesc Baucells, "Font mystica", Religió Menor de la Regular Observança del Seràfit Pare Sant Francesc, fill de la Provincia de Catalunya y morador en el Col·legi i Seminari de Missions de Sant Miquel d'Escarnalbou, és de caràcter eminentment catequètic (102). Com diu A.Comas, en un ampli comentari que fa sobre l'autor i l'obra, (103), es tracta d'un senzill catecisme dispost en forma de preguntes i respostes, (recordem les notes 80 i 81 sobre aquest tipus de catecismes), perquè sigui més útil i fàcil als cristians que puguin llegir l'obra. Baucells explica el perquè del títol, i del contingut del text en treiem les observacions, tot seguint el comentari d'A.Comas, de que les quatre fonts

corresponen a les quatre parts que té l'obra: la primera dedicada a "tot lo que es necessari al cristià per salvar-se"; la segona, el parenostre i les peticions; la tercera, els manaments; i la quarta, als sagraments de l'Església. Al final de l'obra hi ha un resum, també en forma de preguntes i respostes.

Aquesta voluntat missional per part de les ordes religioses respon al fet d'ajudar i col.laborar amb el clergat secular -que calia anar moldejant en les normes tridentines - en les terres del món rural català (104). A més de la tasca feta pels franciscans, s'ha de tenir present la realitzada pels caputxins, que veurem més endavant, i la dels jesuïtes al Rosselló. Característica missional que es reflecteix en tot l'àmbit europeu del segle XVII; així, argumenta Delumeau, que els missioners catòlics es van estendre sense parar per "evangelitzar", remarcant emfàticament el caràcter metòdic d'aquests i de les missions que fundaven (105).

Caputxins - Mínims

Les noves ordes de Caputxins i Mínims sorgiran, segons els tractadistes, de la seràfica Orde de sant Francesc. L'orde regular dels Mínims, fundada per Francesc de Paula el 1493 en una ermita de Calabria, forma la més austera de les ordes mendicants, doncs, segons sembla, devien pronunciar quatre vots en lloc de tres, i aquest quart era el vot de quaresma perpètua. Tenien també una tercera orde a la que s'hi van afiliar reis, com Lluís XI i Carles VIII entre d'altres, i pretenien que sant Francesc de Sales també hi havia format part (106). El culte a sant Miquel és tant freqüent trobar-lo en les esglésies dels franciscans com en les dels mínims. A Catalunya, i concretament a Barcelona, hi

ha el convent dels mínims, on el primer edifici es va construir el 1597, doncs tenim constància de que la nova orde es va introduir a Barcelona en el 1570 (107). Aquest convent, que es va beneir el 1608, va contractar per l'embelliment de la seva església un "Retaule Major" a Andreu Sala el 1686 (108). Hem d'assenyalar, tanmateix, les "Ordenances i constitucions de la Il.lustre obra i confraria de sant Francesc de Paula", del convent de les religioses mínimes, també de Barcelona, de 1765, imprés per Francesc Suné, Barcelona s.d., però les llicències són del 1765, veure Aguiló nº 806.

La tasca en el camp de les missions desenvolupada pels frares caputxins des de que varen arribar a Barcelona, l'any 1569, en la fundació de convents, en l'impuls de les devocions i en la contractació de retaules, és impetuosa, metòdica i sistemàtica. A partir del centre de Barcelona van obrir nous convents arreu del Principat i Comtats, sovint cridats i finançats per les mateixes viles i ciutats (109).

La predicació de les "quaranta hores" s'introdueix a Catalunya pel pare Josep de Rocabertí, i es pot situar cap els anys 1580-1584, doncs ell havia ingressat en l'orde l'any 1578. L'origen d'aquesta devoció ve promoguda per P.José Plantanida de Ferno, Definidor General de l'orde caputxina. Hi ha constància documental d'obres contractades als convents d'Olot, Lleida i Blanes. També van publicar diversos llibres per popularitzar aquesta devoció arreu d'Europa, fins al punt de fundar a Bèlgica una associació anomenada "Cofradia o sea Orden Ecuestre religiosa de la Pasión de Jesucristo por medio de la devoción y propagación del solemne ejercicio de las Cuarenta Horas" (110). D'obres escrites per autors del Principat remarcarem la "Instrucción de Predicadores", escrita en català pel caputxí fra Fèlix de Barcelona, i publicada postumament en castellà l'any 1679,

Barcelona casa de José Fonseca, 187pp., per fra Hermenegildo de Olot, predicador i guardià de Santa Eulàlia de Barcelona, que la va traduir. Al final de l'obra es troba l'opuscle "Concepto cronológico con el qual se explica que cosa sea oración de Cuarenta Horas y cual su instituto" (111).

A la ciutat de Girona es va recolzar emfàticament la divulgació de les "quaranta hores"; la fundació dels frares menors caputxins va ésser el 1586 i en el segle XVII es va construir un nou convent dedicat al "Corpus Cristi", existent simultàniament les dues comunitats, que respon segons Andres de Palma, a la coexistència de la ja divulgada devoció de les Quaranta Hores amb l'advocació de l'Eucaristia tant recolzada pels pares de l'orde (112). De l'activitat dels missioners a la ciutat de Girona n'ha quedat un llibre de cants i un tractat, "Exercici devot per cadadia" (113).

Una altra devoció impulsada pels caputxins és a la Divina Pastora. A Catalunya mereix especial atenció el "Directori per los terciaris del pare sant Francesc de menors caputxins" de Vilafranca del Panedés i de Girona (114); i les obres de fra caputxí Joachim de Berga que dedica a la Divina Pastora, patrona de les missions de caputxins a Catalunya. Tenim un "Novenari a la soberana emperadora del cel i terra, Maria Santíssima, pastora de les ànimes i patrona de les missions dels pares caputxins de la provincia de Catalunya", imprés per Hereus de Bartomeu Giralt, Barcelona s.d. (115); i un "Exercici cotidià", que vaig consultar pel tema del Magnificat de la capella dels Colls (116).

Mercedaris - trinitaris

Mercedaris i Trinitaris són dues ordes que ja en els

segles XIII-XIV es van caracteritzar per la seva dedicació al ministeri de la caritat corporal. Van contribuir a formar en l'Església una mentalitat de compassió vers les misèries corporals dels homes, amb un sentit de col.laboració social i de responsabilitat col.lectiva cap els fidels. Element que es diferencia, d'una forma diàfana, de l'acció proposada pels dominics i franciscans, en la seva finalitat primordial de "salvar les ànimes" (117).

Els trinitaris, aprovats per Innocenci III, anaven en grups de dos o tres per terres de musulmans a redimir els cautius, i a ajudar-los caritativament sinó aconseguien el primer objectiu. Orde de caràcter heroic, en l'ambient de creuada i de geni cavalleresc, el seu fundador, sant Joan de Malta, va tenir una aparició el dia de la seva primera missa a París. Un àngel vestit de blanc portava sobre el pit una creu vermella i blava i el fons platejat, atribut que es va convertir en l'insignia de l'orde (118).

Els mercedaris, fundats per sant Pere Nolasc, originari del Languedoc, i aprovats també per Innocenci III, eren protegits pels dominics, i feien, com els trinitaris, el vot d'entregar-se als musulmans. Van actuar principalment en el regne d'Aragó, protegits pels reis i alentats per la predicació de sant Ramon de Penyafort. L'insignia dels Pares de la Mercè era la mateixa que la del regne d'Aragó, amb tres "palos de gules sobre fondo de oro mas una cruz". Sant Pere Nolasc va crear l'orde el 1218, i fou canonitzat el 1628 (119).

Cal assenyalar que la contribució d'aquestes ordes a la literatura mística és, en opinió de J.Mattoso, gaire bé inexistent (120). En el període de la reforma, surgeixen les branques de trinitaris descalços i mercedaris descalços. La reforma de l'orde dels Mercedaris la va dur a terme Juan

Bautista González en el 1547, iniciant una major penitència i austeritat. Va ésser la llavor dels futurs mercedaris descalços, aprovats per Pau V en el 1606. El moviment dels trinitaris descalços va ésser encapçalat per Juan Bautista de la Concepción en el 1578, que promou una penitència i vida més austeres, essent la <<Passió de Crist>> el tema predilecte d'oració. Aquesta nova congregació va obtenir l'aprovació definitiva de Climent VIII en el 1599 (121).

Manifestacions artístiques d'ambdues ordes a Catalunya tenim constància del "Retaule de Sant Pere Nolasc i Sant Ramón" a la seu de Barcelona; el "Retaule de Sant Ramón Nonat", actualment a la capella del castell de Cardona; "Altar de Sant Ramón Nonat", a l'església de Sant Martí de Maldà de l'Urgell (ja vistes en el capítol 1), i el "Retaule de Sant Ramón Nonat" pel monestir del Portell, a la Noguera. Dels trinitaris, hi ha notícia documental del "Retaule Major" del monestir dels trinitaris calçats de Barcelona, i del "Retaule del Sant Crist", al mateix convent.

El "Retaule de Sant Pere Nolasc i Sant Ramón" de la seu de Barcelona va ésser contractat pel canonge Pere Roig i Morell, a títol personal, a l'escultor Joan Roig, el 1688, qui va realitzar el plafó principal. El daurat és obra de Salvador Viladomat, segons el document nº 70 que presenta Aurora Pèrez, i les pintures que completen la decoració de la capella s'atribueixen, segons els especialistes, al pintor de Berga Pasqual Bailón Savall (122). Obra vigent i restaurada que es pot observar en la capella a continuació del presbiteri de l'altar major de la catedral de Barcelona on, com assenyala Madurell i Marimón, si bé en el contracte s'indica que el retaule va dedicat als sants Pere Nolasc i Ramón Nonat, en l'actualitat no apareix cap imatge ni escena del segon; a ambdós costats apareixen les figures de Pere Nolasc i el papa Silvestre, entenent-se la representació del

papa perquè la capella era a ell dedicada. En la part superior del retaule apareix la Verge envoltada de núvols; el tema del plafó central, manifesta l'acte d'investidura de mercedari a Pere Nolasc per el bisbe barcelonés Berenguer de Palau, amb l'assistència a la cerimònia del rei Jaume I el Conqueridor i sant Ramón de Penyafort (123). Recordar, finalment, l'advocació dels mercedaris a Nostra Senyora de la Mercè, de la que hi ha un convent a Barcelona (124).

Els retaules dedicats a l'advocació de sant Ramón Nonat ubicats a la capella del castell de Cardona i al santuari del Portell, presenten afinitats en el procés històric constructiu, el que afavoreix analitzar-los conjuntament. El sant es considera originari del Portell, i va morir, segons sembla, a la capella del castell de Cardona (125). El retaule de Cardona va ésser contractat pel cavaller Maurici de Lloreda, agent major a Catalunya dels ducs de Medinacelli i comtes de Cardona, a l'escultor Pau Sunyer de Manresa el 1682, i el daurat a Magí Torrebruna de Barcelona. D'aquesta obra se'n conserven fragments a la pròpia capella del castell (126). El retaule major del Portell va ésser contractat per Sebastià Abdabro arquitecte, i Carles Grau, escultor, juntament amb el prior del convent fra Bonaventura Puigrubí, el 1738, per ésser acabat el 1740 amb les figures exemptes incloses que els mateixos artistes van encarregar, al seu càrreg, a l'escultor Pere Costa. L'obra, que es coneix actualment per fotografia, consta de bancal, predel·la, dos cossos i àtic. Sobresurten les imatges esculpides centrades per fornícules; al centre, en el primer cos, la figura de sant Ramón Nonat, amb els símbols tradicionals de la palma i la custòdia; l'emmarquen, a la banda dreta sant Pere Pasqual, i a l'esquerra, sant Pere Nolasc; al bell mig del cos superior, la figura quasi exempta de santa Maria de Cervelló, amb una barca als

braços, atribuït del seu patronatge dels navegants (127). Cèsar Martinell opina que aquesta obra segueix el mateix esquema que el retaule de Santa Clara de Vic, aspecte molt discutible des del meu punt de vista, doncs del retaule no només s'ha de mirar l'estructura compositiva, sinó també com estan elaborades les figures i els elements decoratius, és a dir, no es pot establir una evolució de la forma sense tenir present el concepte (128).

L'advocació al Sant Crist pels trinitaris es palesa des de l'origen de l'orde. Així, no és d'extranyar el contracte pel "Retaule del Sant Crist" a Gairis el 1683 al convent de la Trinitat de Barcelona, obra de la que només tenim aquesta referència. L'altra obra referencial és el "Retaule Major" pel monestir de trinitaris calçats de Barcelona, atribuïda a Francesc Santacruz i Bernat Vilar el 1685. Aquest convent va ésser cremat el 1835, com els altres de Barcelona, però l'església, ja en aquesta data, va ésser declarada parroquial de Sant Jaume Apòstol, encara vigent (129).

d) Altres ordes

Jeronis - Servites

Els Jeronis, orde d'ermitans nascuda a Espanya a finals del segle XIV, van tenir molta influència en el temps de la reforma sobre altres ordes i sobre l'Església en general. El seu fundador, Pedro Fernando Pecha de Guadalajara, i penitents laics italians es van assentar a Espanya exercint un enllaç entre la vida eremítica i cenobítica, mantenint sempre l'actitud de recolliment, dedicació a l'estudi i a l'ofici diví. El seu protector era sant Jeroni del qui seguien amb devoció la seva vida i llegien els seus escrits.

En el segle XV el culte a aquest sant es va estendre per totes les capes socials (130) i en els segles XVI-XVII l'orde era molt poderosa. Tenia moltes congregacions a Itàlia, però les d'Espanya i Portugal eren les més cèlebres (131). Tenien una branca femenina que a Barcelona va construir un nou convent, anomenat Reial Monestir de Sant Maties de les monges jerònimes, fundat per Brígida Terré el 1418. En principi era una pia associació de senyores nobles, però més endavant s'acolliren a la regla jeronimiana (132).

Dels servites no disposem de tanta informació, però tenim constància de que, en principi, a l'època medieval, eren una orde emparentada amb els ermitanys de sant Agustí, doncs tenen la regla i vida eremítica, i la seva principal devoció és a Nostra Senyora. Fundats en el 1233 per persones laïques, prenen la major part dels estatuts als mendicants. La seva finalitat va ésser dedicar-se a la vida contemplativa i a l'estudi; com tantes d'altres ordes, van tenir una branca femenina, i també es va formar una tercera orde de caràcter molt més rigorós que la dels mendicants (133). A Barcelona, com diu Bada, s'establiren a l'ermita de Sant Bertran, propera a les pedreres de Montjuïc, i expulsats d'allí al cap d'uns anys, van edificar l'església dedicada a la Mare de Déu sota la invocació del Bon Succés (134).

El monestir de les monges jerònimes de Barcelona, en temps de la priora Serafina Mora, i el convent van contractar un "Retaule Major" dedicat a sant Jeroni, per a l'església del monestir, a l'escultor Francesc Santacruz fill, en el 1703. Obra documentada per Aurora Pèrez (nº 100-102), aquest retaule va ésser destruït el 1909. En l'obra d'Antonio Meléndez Pauli dedicada a la historia del convent es descriu com va anar el muntatge; en primer lloc, en el 1704, es va enretirar l'altar major anterior i es va

col·locar la primera secció del montant nou. En el 1705, es va col·locar la imatge de sant Jeroni, posteriorment les de sant Paulí i sant Paulinià, i per acabar, es va instal·lar a les respectives furnícules les imatges de santa Eustàquia i santa Asel, filla i néta, respectivament, de la Mare Santa Paula (135).

Dels convents servites de Catalunya citaré l'obra encarregada pel monestir de Santa Maria de Gràcia d'Empúries, a l'Alt Empurdà, a l'escultor Francesc Santacruz en el 1696. Fra Valentí Garrich, religiós servita en funcions de procurador del prior i convent, va signar uns pactes amb l'esmentat escultor. Aurora Pèrez, en l'apartat documental desglossa en èpoques, contracte i pactes l'evolució executiva del retaule, però ja anteriorment, Madurell i Marimón havia presentat l'aportació documental d'aquesta obra (136). Respecte la imatge de la Mare de Déu de Gràcia, obtenim més informació de la consulta de l'obra del Pare Camós "Jardín de María", i en l'Inventari d'Esglésies de l'Arxiu Gavín, on, respectivament, es parla de la devoció dels servites a aquesta Verge, i s'especifica que la Verge que actualment està en el Museu provenia del convent dels pares servites (137).

Vull puntualitzar que l'obra de Narcís Camós està escrita en castellà, i no és de caràcter catequètic ni d'apostolat. La primera edició és del 1657. L'edició consultada és del segle XVIII; per altra banda, en el 1949 es va reeditar de forma completa (138).

Col·legiata secular

El monestir de Sant Joan de les Abadesses, en els segles XV-XVI després de la secularització, es va transformar en una col·legiata secular presidida per un arxiprest, situació

que va romandre fins el 1851 data en la que la col·legiata fou suprimida i l'església va passar a ésser parroquial (139). La capella barroca del monestir, la del Santíssim Misteri, va patir desperfectes en la destrossa del 1936, però els elements de la construcció van poder ésser salvats i es van traslladar i recomposar, segons informa Ramón Vinyeta, a la capella dels Dolors (140). El retaule, que és d'estil barroc però d'execució moderna, és obra de l'escultor Josep Viladomat. El que realment pertany a l'època que treballem són les teles pintades sobre temes bíblics de Joan Arnau, datades del segle XVII, sense precisió cronològica, i la cúpula del cambril de l'antiga capella del Santíssim Misteri, obra atribuïda a Jacint Morató i germà, que la van decorar, entre els anys 1715-1718, amb els temes dels quatre doctors de l'Església llatina i alt-relleus al·legòrics de les Virtuts. Segons Tollon s'estableix un paral·lelisme entre el "Retaule del Rosari" d'Estagel i la decoració del cambril de Sant Joan de les Abadesses, ja que són obres en les que el seu artífex, Jacint Morató, introdueix l'estil rococó, i on es reflecteix la influència dels elements decoratius del teatre de Bibiena (141).

e) Clergat secular

Jesuïtes

Sobre sant Ignasi de Loiola i els jesuïtes hi ha molt a dir i en gran part ja està dit. La seva aportació a la "devotio moderna", de l'oració mental metòdica i sistematitzada, la fundació de l'orde de Jesu, que preconitza emfasitzadament la devoció a Jesucrist i el sagrament de l'Eucaristia, i a la Immaculada Concepció. De

l'orde podem subratllar l'aportació en el camp artístic de la tipologia arquitectònica anomenada del Jesu, de la que a Barcelona trobem l'exemple paradigmàtic de l'església de Betlem, la introducció del possibilisme dins la mentalitat religiosa, que és molt més oberta que el tomisme practicat pels dominics, la participació activa en les sessions de Trento, en el camp de l'ensenyament en les Universitats, Cervera, Perpinyà, el caràcter missioner desenvolupat en terres d'Europa, Amèrica i Asia. I la presencia activa de grans tractadistes i teòlegs configuren la panoràmica global d'aquesta orde de clergues regulars tant decisiva en el desenvolupament històrico-religiós del país (142). Evangelista Vilanova aporta la idea de "nova sava per a la vida religiosa" referint-se a la aparició dels clergues regulars, i indica que la seva aportació és la que ja en temps anteriors havien donat els mendicants. Així ara, els nous clergues regulars substitueixen en moltes esglésies, principalment urbanes, els antics ordes monàstics, a "fi de guardar i transmetre un patrimoni d'espiritualitat i de cultura i assegurar alhora als fidels l'assistència religiosa" (143). Assenyala Vilanova que entre aquestes institucions n'hi ha una de típicament romana: l'Oratori de sant Felip Neri (1515-1595), (144), però que per a la història de la teologia, els qui tenen una importància especial són sant Ignasi de Loiola (1491-1556) i la Companyia de Jesús, (145).

La relació de sant Ignasi i la Companyia de Jesús amb Barcelona ha estat estudiada per Joan Bada (146). Vull indicar, pel que respecte a l'aportació plàstica, el retaule que la congregació dels seculars va contractar amb Francesc Santacruz el 1678. Congregació de seculars del Col·legi de la Congregació de Jesús de Barcelona, que tenia la seu a l'església de Betlem, que sufraga aquest retaule dedicat a

la Immaculada Concepció. Aurora Pèrez ha treballat documentalment aquesta obra, avui desapareguda, en els documents nº 80 bis i 81, pel que respecte al contracte amb l'escultor, i els nº 82-84, pel que fa referència al daurat, contractat el 1680 a Pau i Josep Llorens.

En el camp de la literatura religiosa hom pot remarcar l'aportació en la literatura de missions i en tractats ascètico-místics. En la literatura de missions destaca l'obra dels autors del Rosselló Salomó i Gelabert, que escriuen en català perquè és la llengua que millor entén el poble. En l'estil no pretenen conrreuar el conceptisme però tampoc els vulgarismes; es proposen, segons Antoni Comas qui es basa en l'obra de Pons, emocionar el poble d'una manera directa i efusiva, en un to amorós molt característic dels llibres d'espiritualitat francesos (147). La composició de la "Regla de la Vida" es forma a base d'una "Introducció", uns "exercicis per cada dia", amb pregàries i meditacions, als que segueixen el "Rellotge de la passió de Crist", del que Antoni Comas posa un exemple complet i que conté una jaculatòria o una consideració per a cada hora, "les visites al Santíssim", "la manera d'oír devotament la missa" i "avisos per santificar lo treball", pràctica dels sagraments, etc. A més a més, l'obra té un complement que és el "Manual de càntics que se canten en les missions que se fan en lo bisbat d'Elna", aparegut el 1755. Els manuals de càntics eren cants que composaven els missioners de temes relacionats amb la predicació, i que feien aprendre, en la mesura de les seves possibilitats, de memòria als fidels en les processons o durant els sermons. La seva finalitat i funcionalitat era prou clara, intentar substituir els cants populars profans (148).

En l'apartat d'ascètico-mística és significativa la traducció de l'obra del jesuïta italià Carlo Gregorio

Rossignoli, per un jesuita català, intitulada "Veritats eternes declarades en diferents lliçons, ordenades principalment per los dies dels exercicis de sant Ignasi de Loiola, de la Companyia de Jesús, i utilíssima per tota classe de persones". Imprés per Jaume Bro, Girona 1761 (149). En aquesta mateixa línia de fidelitat als exercicis espirituals de sant Ignasi, citem també l'obra de Francisco de Salazar que conté el que s'especifica en la segona pàgina de la portada: "Afectos y consideraciones devotas sobre los quatro novíssiomes añadidos a los Exercicios de la primera semana de N.P.S. Ignacio de Loyola, fundador de la compañía de Jesús, por el padre [...]. Añádense en esta impresión quatro Maximas de Christiana Filosofia, sacado de quatro Consideraciones de la Eternidad. Con licencias necesarias" (150). En la nota al lector, s'observa que aquesta obra és una publicació pòstuma del pare jesuita Francisco de Salazar, i qui recull els textos indica l'autoria, aspecte confós anteriorment: "pues paraque todos gocen de este thesoro, que tanto años ha estado escondido, me determiné sacar a luz estos papeles, y espero en el Señor, que ha de ser de mucho provecho: porque puso Dios en las palabras de este Siervo suyo una fuerza secreta para mover los corazones, como lo veran, los que atención y deseo de aprovecharse los leyeren; y a mi [...]. Hasta aqui el dicho Autor". No posa ni nom ni data.

Són considerats grans tractadistes de la doctrina espiritual castellana els jesuïtes Luís de la Puente (1554-1624), Luís de la Palma (1560-1641), Juan de Maldonado (1553-1583) i Francisco Suárez (1548-1617). Les seves obres em seran d'utilitat per analitzar iconogràficament els temes més rellevants promoguts per la Contrareforma, i que estudiarem en el proper capítol (151). De Luis de la Puente, jesuita vallisoletà, destacar el caràcter devocional,

pràctic i doctrinal de les "Meditaciones de los Misterios de nuestra Santa Fe con la práctica de la oración mental sobre ellos", ed. Juan Simón, Barcelona 1609, i una altra edició, en dos volums, també a Barcelona, per la impremta de G.Graells, del mateix any 1609, i que es troba a la biblioteca de l'Ardiaca. Luís de Palma, "Historia de la Sagrada Pasi6n", Alcalà 1624, és, segons Eulogio de la Virgen del Carmen, el millor intèrprete dels Exercicis Espirituals de tot el segle XVII. Aquesta obra és un complement pràctic del seu curs sobre exègesis ignaciana, i una de les obres més llegides, en opinió d'aquest comentarista, fins als nostres dies (152). De Francisco Suárez, "De Mysteris vitae Christi I,II. Misterios de la vida de Cristo", publicats per la B.A.C., nº 35 i ss., en el 1948. I de Ladonado, utilitzarem els comentaris als quatre evangelis, repartits en tres volums: "Comentarios a los evangelios de san Lucas y san Marcos", vol. II, B.A.C. nº 72, 1954, en els que es troba abundants referències a la vida de Maria; "Comentario al evangelio de san Juan", vol. III, B.A.C. nº 112, 1954, de caràcter apocalíptic; i "Comentario al evangelio de san Mateo", vol. I. B.A.C. nº 59, 1950, més específic sobre la vida de Crist.

2.2 Promotors de noves confraries*

a) Noves devocions

El marc cultural religiós d'una societat eminentment catòlica com les catalana, espanyola, rossellonesa, italiana o francesa, queda ben determinat quan a més a més de les devocions impulsades per les ordes religioses, tant les antigues com les noves, l'estament eclesiàstic secular i els membres laics de la societat local es converteixen en els principals promotors de les devocions contra-reformistes. Els canals de difusió solen ésser diversos, des de la iniciativa de l'alta jerarquia eclesiàstica, a nivell particular o col·lectiu, a la dels rectors i beneficiats en l'àmbit parroquial, i fins i tot, la dels laics, en forma individual o col·lectiva, associats en gremis o confraries d'ofici.

La promoció de noves devocions queda palesa en molts aspectes de la vida quotidiana, com el de la pietat. Pietat manifestada a través de les confraries devocionals, les processons a capelles i santuaris, per vot o devoció, o per assegurar les collites, el culte als difunts, les festes de sants titulars, patrons de confreries, advocats contra la pesta o altres calamitats, i les festes votades (1). Centrant-nos en les noves confraries devocionals, que són les organitzacions que intervenen, a partir de la seva formació, de forma directa en la demanda d'altars i retaules, tenim una cronologia proposada per Antoni Pladevall i Josep Mª Pons Guri que serveix de paràmetre referencial pel desenvolupament i la incidència que adquireixen en el camp cultural del període que treballam.

Així doncs, la propagació de les confraries en l'àmbit parroquial seria, pel que respecte la del Roser, entre els anys 1570-1610; la de la Minerva o Santíssim Sagrament, entre 1610-1640, i la de les Animes del Purgatori, que s'arrelaria durant el segle XVIII. Aquestes confraries són les més importants en la "pietat popular" del període post-tridentí (2). No només subratllem aquestes devocions en el context post-tridentí, sinó que a través de les noves confraries devocionals s'hi afageixen les devocions al Carme, als Dolors, a la Puríssima Sang, ja esmentades, tant en el capítol primer pel que fa referència a la demanda de retaules, com en el primer apartat d'aquest capítol amb les ordes religioses. El que si s'ha de tenir present és la voluntat d'uniformització litúrgica i devocional que comporta al mateix temps una generalització de les devocions, i per tant un "fàcil" control social, per part de l'Església de la Contrareforma (3). I aquest projecte de control s'aconsegueix formant espiritualment als rectors, que juntament amb la pràctica dels missioners, aconseguiran un bon estat de salut en els feligresos, quedant una mica més enrera les supersticions i la bruixeria. I és per aquest motiu que s'insisteix en la pràctica dels sagraments com un element imprescindible de la vida social, que comporta una protecció al fidel de forma incondicional per part de l'Església. Delumeau considera que és en aquest punt on s'aconsegueix la victòria més significativa de la reforma catòlica, la inserció en la vida religiosa quotidiana; tenint sempre present que l'Església està sota el patronatge reial, doncs és el rei qui escull el bisbe de la diòcesi, element que serveix d'indicador pel que respecte a les confraries que se'n deriven (4).

En l'apartat anterior, quan s'ha indicat les devocions impulsades per les ordes religioses, hem recolzat aquesta

hipòtesi, en la demanda d'obra per embellir les esglésies dels seus monestirs, i també, en els llibres d'ordes i de confraries, dels que s'han remarcat els de la regla de sant Francesc i sant Benet i els de les confraries del Roser i del Carme. Però també he indicat, en el principi d'aquest apartat, que hi ha d'altres confraries que tenen un rol conjuntural important dins de l'organització estamentaria de la societat. Resenyem obres impreses de diferents confraries, seguint un ordre alfabètic, de la confraria de les *Santes ànimes del Purgatori*, es troba el "Sumari de les gràcies e indulgències concedides per nostre santíssim pare Clement XIII als confreres i confrereses de la confraria de les santes ànimes del Purgatori", de Sant Feliu de Saserra, Impremta Margarida Morera, Vic, 1767 (5); la "Milicia angèlica. *Confraria del cingol de l'angèlic doctor sant Tomàs d'Aquino*, enriquida ab moltes indulgències, formada per les *persones d'un i altre sexe en lo convent de predicadors* de la ciutat de Vic. Novenari que fan los allistats en dita confraria per la conservació de l'apreciable virtut de la castedat i victòria dels insults de la carn i vicis companys de la luxúria". Impremta de Pere Morera. Vic, 1754; les "Ordinacions (...) de la *confraria de la santa coretja* (...)", adscrita al convent de Sant Agustí de Barcelona, i publicades sense nom d'impressor, lloc, ni data; fundada pels pares servites a l'església del Bon Succès de Barcelona l'any 1619 és la *Confraria dels Dolors*, sobre la que tenim unes "Ordinacions de la santa e il.lustre confraria de Maria Santíssima Nostra Senyora dels Dolors" aprovades pel bisbe de Barcelona Benet Sala l'any 1704, i impreses per Joan Pau Martí, Barcelona 1714 (5bis).

De la confraria del *Santíssim Sagrament o Minerva*, impulsada pels dominics i que té el seu origen en l'església

Supra Minerva de Roma en el segle XV, remarcarem primerament les fonts impreses de "*gràcies i indulgències*". Així doncs, "les gracias y perdons que guanyen los *confreres de la Confraria del Cos preciós de Jesu Crist*, instituida en l'església parroquial de Santa Maria del Mar, confraria dita vulgarment de la Minerva, la qual es tant solament pera tota la ciutat de Barcelona, en la parroquial de Santa Maria del Mar". Barcelona, estampa de Ioan Amells, 1609. "Gracias e indulgències que guanyan los *confreres y confrereses* de la confraria del *Cos preciós de Jesu-Crist Sacramentat* (...) lo qual indult de la confraria fou concedit per lo Santíssim Pare Papa Pio IV. el 28 d'Agost de l'any 1665", Igualada Joaquim Jover, 1844. En 4ª menor, 32 pp. Un altre exemple de gràcies i indulgències correspon a la confraria de la Minerva fundada en l'església de Santa Maria de la Seu de Manresa; Manresa, per Ignasi Abadal Impressor s.d. (6).

Respecte d'altres papers impresos sobre la nova fundació de la confraria del Cos preciós de Jesu-Crist o de la Minerva, Marià Aguiló ofereix les dades de l'església parroquial de Sant Pere de Vilamajor, nº 779 del catàleg; a la vila d'Olot, Josep Rovira estamper, nº 780; el nº 781 correspon a la catedral de Girona; i el 784 a la nova confraria fundada en l'església parroquial de Santa Maria de Pineda de Mar, imprés per Jaume Bró. Totes elles corresponen al segle XVII. Crec que aquesta aportació evidencia, en part, l'opinió de Pladevall i Pons Guri segons la qual, les confraries que més abast tenen en la població són les del Roser i la Minerva. Una consideració al respecte, relacionada amb aquesta confraria, és el contrast palpable entre la hipòtesi presentada anteriorment i la manca d'obres sobre aquest tema en el Principat, aspecte que dificulta l'estudi de la congregació i de la seva projecció artística. En canvi, la vigència dels "retaules del Santíssim

Sagrament" a Catllar i Cotlliure salven la desconeixença sobre el significat cultural que tenen aquestes organitzacions, les confraries, la incidència sobre els grups social que hi formaven part, i la transcendència ideològico-religiosa que l'obra reflecteix, el culte suprem al Sagrament de l'Eucaristia.

De la confraria del Roser ja n'hem fet considerable esment, ara només precisar la "Publicació de la confirmació apostòlica, feta per la santetat de nostre Santíssim Pare Innocencio, Papa XI, de les indulgencies concedides als *confreres i confrereses* de la confraria de la Verge del Roser, y altres gracies dels Frares Predicadors, Fundadors de dita Confraria"; Rafael Figueró, Barcelona, 1687. En 16a, 30 pp. con el escudo pontificio en la portada (8).

La confraria de la Puríssima Sang o Preciosíssima Sang és impulsada pels servites. Tenim constància d'una obra escrita per Fra Bernat Cropsis, prior del convent del Bon-Succès de Barcelona, intitulada "Camí espayos, y ampli de Deu als homens, y dels homens a Deu, la Santa imatge del Sant Christo de Piera, que se venera en la E.P. de dita vila, per la Antiquíssima *Confraria de la purissima Sanch de Jesu-Crist*, y distinta Congregació novament erigida, fundadas en sa propia capella y Privilegiat altar"; Tarragona, per Magí Canals estamper, 1764. Recordem els retaules dedicats a la Puríssima Sang de la seu de Manresa i de les parroquials de Vinçà, Prades, Marquixanes, Rivesaltes i Cotlliure, al Rosselló. Aquests últims es caracteritzen per estar organitzats compositivament sota la forma de baldaquí en el que hi ha un gran crucifix sota el que, en un marge, s'hi troba la <<Mater Dolorosa>> amb vestit negre, als cantons cortines negres o violetes recollides als costats perquè s'hi observi el fons; els atributs de Passió i l'emblema de la confraria conformen els

altres elements de decoració (9). Recordem que a Catalunya hi ha nombrosa obra, com hem pogut observar en el capítol 1, dedicada al Sant Crist o al Cos de Crist, de la que no en resten gaires exemples, podem citar el "Retaule de la Puríssima Sang" de la seu de Girona, vigent i realitzat entre 1680-1689. Els més significatius són els del Rosselló. Queda constància, però, de l'advocació a la Passió de Crist, tema impulsat no només pels caputxins, amb la devoció de les "quaranta hores", sinó també pels mínims, terceres ordes de franciscans, i com hem pogut constatar per l'obra ja citada del bisbe fra Benet Sala, pels servites, que afegeixen al tema del Crist de dolor o de la Sang la Mater Dolorosa o Verge dels Dolors.

La relació de les confraries del Rosselló amb les del Principat és viable, i corrobora més encara l'intercanvi cultural existent entre aquestes dues zones geogràfiques. Així ho constaten els estudis sobre les confreries del Rosselló de Joseph Gibrat, sobre la del Roser, de M. Jeanne Trogno, sobre les confraries en general (10) i més específicament la de la Sang (vid nota 9), i el de Jampy sobre el Santíssim Sagrament de Vinçà (vid nota 7). A aquests treballs podem afegir a més a més, les aportacions sobre les advocacions de sants Metges feta per Eugène Cortade, i la tesi de tercer cicle sobre els retaules esculpits a la diòcesi d'Elna de Yvette Carbonell-Lamothe, on evidencia la relació existent entre el tema principal de l'obra i l'advocació de la confraria que contracte el retaule (11).

b) Membres de les confraries

Hem establert un primer pas per exposar quí són els

promotors de les noves confraries, tot indicant que l'impuls de les noves devocions queda reflectit en l'organització de noves congregacions a través dels llibres fundacionals i de la conjuntura establerta pel seu funcionament intern. Ara es tracta d'establir quins membres de la societat local pertanyen a les noves confraries. Així com la bibliografia anteriorment exposada sobre el Rosselló parla de l'organització de la confraria i dels grups socials que la integren, no trobem la mateixa correspondència bibliogràfica pel que fa a Catalunya, on usualment aquests temes es tracten en les monografies locals, sense establir-se la relació història-art. Una excepció és l'obra de Serra i Boldú, en la que es basa J.M.Puigvert per demostrar, amb nombrosos exemples, la presència de la petita i mitjana noblesa catalana en la composició social de membres fundadors d'algunes confraries del Roser o del Santíssim Sagrament (12). També pot partir la fundació de noves confraries devocionals del rector i dels jurats d'un municipi (13), o de la deliberació del consell general d'habitants, o la proposta del senyor del lloc (14). S'ha observat que aquestes confraries contra-reformistes apleguen al seu entorn membres de distints grups socials. Així, quan es tracta dels aspectes sobre el règim i administració de les confraries, com diu Valeri Serra i Boldú referint-se a les confraries del Roser, la direcció espiritual d'una confraria pertany al rector, i aquest té ajudants que són anomenats o anomenades admitistradors/ores, pabordes/esses, etc, pel senyor rector, d'acord amb el batlle (15). Tanmateix l'elecció podia correspondre a diferents criteris segons J.M.Puigvert, qui ha estudiat acuradament el procés de reclutament social dels pabordes; a partir d'exemples força diferents arriba a la conclusió que "les confraries reflecteixen fidelment l'estructura social diferenciada de la comunitat rural" (16). De vagades es manifesta clarament

el caràcter classista d'aquestes confraries, com en l'exemple de la confraria del Santíssim de Manresa, en el segle XVII, regida, com indica Joan Bosch, per ciutadans honrats i notaris. El mateix succeeix a la del Santíssim de Montblanc, de la que només podien ésser membres, en el 1723, els sastres, notaris i cavallers (17). A la confraria de la Sang de Sant Jaume de Perpinyà, com argumenta M.Jeanne Trogno, totes les classes de la societat hi podien tenir membres; segons els arxius de la confraria, hi havia quatre regidors, tres de laics i un eclesiàstic, que solia ésser el rector de la capella de la Sang a l'església de Sant Jaume, el qual encara que tingués el títol de regidor no exercia cap funció oficial. Pot-ser tingués la direcció espiritual, com hem vist en les confraries del Roser. L'elecció dels regidors laics es basava sobre els models de les eleccions dels cònsuls el dia de l'Epifania, o el diumenge següent; cadascún dels tres braços (major, mitjà i menor) presentava tres candidats i l'assemblea, que reunia tots els membres de la confraria, escollia un candidat de cada braç per la funció de regidor (18).

Estudis sobre confraries, encara que en una altra zona geogràfica, des d'una bona metodologia d'història de les mentalitats (19) són els realitzats per M.Helène Froeschlé-Chopard i Luc Thevenon. Froeschlé-Chopard estableix la relació entre les confreries de penitents i del sant Sagrament. Com bé assenyala, són les del Roser i les del sant Sagrament les que responen adequadament a les exigències de la reforma post-tridentina, però es pregunta, què succeeix amb les confraries dels penitents?, com es desenvolupen per les diferents diòcesis?, quin és el seu ritme de creixement?. Aquesta obra, feta en equip del que Froeschlé-Chopard n'és la directora, s'il.lustra amb molts mapes cartogràfics que recullen els percentatges de

confraries de cada diòcesi, es comparen entre si, com per exemple les del Roser amb les del Santíssim Sagrament, mapes del 7 al 10, i els mapes 11-12 amb les de penitents, i així es pot fer un estudi evolutiu. Treball sobre els penitents que es recolza en la primera obra feta sobre el tema, dirigida per Luc Thevenon amb col.laboració de força especialistes, sobre els penitents dels Alps marítims (20). En el prefaci d'aquesta obra s'indica que aquestes confraries eren nombroses ja en l'època medieval, exercint un rol essencial dins la vida de les comunitats. Doncs, elles tenien una vocació d'assistència dels malalts i de cura dels asils com a primera i més important missió a dur a terme. Plantejar la revifalla de les confraries dels penitents en les seves diverses tipologies, blancs, negres, grisos, blaus, etc., a partir de la segona meitat del segle XVII és l'objectiu que es proposa Froeschlé-Chopard, i la seva col.laboració en l'obra de Thevenon li serà de gran ajut per a desenvolupar aquesta tasca (21).

A modus de resum, després dels exemples i consideracions presentades, s'ha pogut observar que els membres que formen part de les confraries provenen dels grups socials intermitjos de la societat civil, de la petita i mitjana noblesa, ciutadans honrats i pagesia enriquida, i de l'eclésiàstica, canonges i rectors, que fan de pont entre el camp i la ciutat; aspecte que evidencia que l'Església a Catalunya, segons J.M.Puigvert, es recolzà en la jerarquitxació social per consolidar aquestes confraries. Element que ja es va manifestar en la diòcesi milanesa de Carlo Borromeo, el bisbe paradigmàtic de la Contrareforma (22).

La figura de Carlo Borromeo ha estat estudiada abastament pels especialistes del Concili de Trento i la seva aplicació, essent la seva diòcesi de Milà la primera on

es va realitzar una impregnació pastoral a tots nivells, potenciant, d'una banda, l'activitat catequètica de forma extraordinària, i convertint el catecisme en un manual que servís per la transmissió de la fe (23); i desenvolupant, de l'altra, els criteris doctrinals i pragmàtics del concili en el seu tractat sobre les "Instruccions per la construcció del mobiliari eclesiàstic". En l'obra, que presenta una rigurosa normativa, s'observa com es relega el paper de l'arquitecte a ésser simple consultor del bisbe, i com l'autor té per prioritat donar un missatge pràctic i funcional no amagant en cap moment els propòsits que el van motivar a escriure-la, "el servei a l'òptica doctrinal i moral i al <decoro> litúrgic de la reforma institucional de l'Església" (24). La difusió d'aquest tractat va ésser extraordinària; se'n van fer moltes edicions no només a Milà sinó també a altres diòcesis, i crec que es pot afegir que la seva influència es deixa sentir en l'àmbit català, com es pot constatar en la visita pastoral que s'ha explicat al principi del capítol del bisbe Taverner de Girona. Es pot constatar que en els primers apartats, l'edicte del bisbe Taverner respondria a seguir les "Instruccions" sobre l'espai que han d'ocupar els altars, el mobiliari, les exigències litúrgiques dels objectes, etc. (25).

c) La Seu capitular

Hem vist el rol que adopten les ordes en el concili de Trento i hem parlat també de la figura de Carlo Borromeo com a primer bisbe que posà la seva diòcesi al servei de les reformes tridentines. Ens cal situar ara el paper ideològic-social dels bisbes catalans des de les sessions de Trento al període que analitzem, i la seva relació amb els canonges, que perden considerablement el protagonisme

a partir de les disposicions de Trento.

La participació dels bisbes catalans en les sessions de Trento ha estat estudiada per Joan Bada i Miquel Batllori (26). En opinió d'Evangelista Vilanova, l'aportació catalana s'ha de qualificar de limitada i poc rellevant, salvant-se l'aportació dels bisbes de Mallorca, Jeroni Nadal i Juan Jubí, sobre els que Batllori té estudis puntuals dins "Catalunya a l'època moderna" (27). Del pare Nadal tindrem ocasió de parlar-ne en el proper capítol, dedicat a la iconografia, doncs té uns gravats evangèlics que van tenir gran repercusió en les arts plàstiques (28).

A nivell programàtic de la reforma eclesiàstica, hom diu que l'aportació dels bisbes espanyols a Trento es basava en tres aspectes fonamentals: primer, residència dels bisbes; en segon lloc, enfortiment i ampliació dels poders episcopals, definint que aquests tenen origen diví; i el tercer punt, supressió de gravàmens que pesaven sobre l'Església espanyola (29). Així doncs, el bisbe, que és elegit per persones "digniores et magis idoneas", ha d'ésser el reponsable total i ple de la vida cristiana dels seus fidels, de la qual només ha de donar compte al Suprem Pastor (30). S'han fet estudis de l'origen dels bisbes a les seus episcopals del Principat, és a dir, de Barcelona, Girona, Lleida, Solsona, Tarragona, Tortosa, Urgell i Vic, dels que s'abstreu que mentres la revolta catalana de mitjans del segle XVII va potenciar el percentatge de catalans electes a les seus del Principat, a partir del decret de Nova Planta i la política centralista dels borbons, es va produir una forta devallada de bisbes catalans al front d'aquestes diòcesis (31). Una altra consideració que és interessant és la de la formació cultural dels bisbes, doncs segons les dades ofertes per Maximiliano Barrio Gozalo, la majoria haurien cursat estudis superiors, és a dir, eren lletrats

formats en les universitats, i alguns membres del clergat regular haurien estudiat en els seus centres de religió (32). Un grup de sermons recollits en la Biblioteca de Catalunya emfasitza el nivell cultural d'aquest grup eclesiàstic (33).

Si els bisbes, com hem pogut observar, són els responsables absoluts de la seva diòcesis i han de tenir cura de la salut espiritual dels seus feligresos, els canonges, sense tantes obligacions espirituals, s'interessen pels aspectes lúdics de la seva seu, encara que amb excepcions, doncs també hi ha constància de tractats al seu càrreg (33 bis). L'interès per l'art plàstic, pintura i escultura, es posarà de manifest en la contractació, a nivell particular en la majoria dels casos, de retaules que es destinaran a les capelles de la seu de les que els correspon el benefici. Argumentació que no pretén tenir valors absoluts, doncs cal recordar que en el bisbat de Solsona els retaules de la seu van ésser encarregats pel bisbe (34).

De la seu capitular de Vic tenim constància documental de que el capítol i els canonges de la mateixa van contractar un "Retaule de Sant Benet" a Pau Costa el 1698. També se li va demanar la traça del retaule, com queda palés en els documents nº 222-224 presentats per Aurora Pèrez (34 bis).

De la seu de Lleida no tenim cap referència d'obra contractada entre els anys 1675-1725, doncs del que hi havia a la seu Vella, en el 1707 amb la invasió felipista es va repartir per les parròquies del bisbat, i les obres barroques de la Seu Nova, començada a construir el 1761, corresponen a un altre període estilístic (35).

A Santa Maria de la Seu d'Urgell hi ha notícies documentals, oferides per J.M.Madurell i Marimón, de l'encàrreg, per part de la comunitat de beneficiats de la seu urgellenca, a l'escultor Frances Soler, l'any 1715, per realitzar el "Retaule de Sant Esteve del Pont". Un altre encàrreg posterior, realitzat pels canonges capitulars de la seu, és el "Retaule de Sant Francesc de Sales" a Josep Fornés, escultor-arquitecte, l'any 1786 (36).

A la catedral de Santa Maria de Tortosa hi consten, d'aquest període, el "Retaule de les ànimes" i el de "la vida de Maria". El primer fou encarregat a Antoni Ferrer el 1713, i actualment només en resta de l'original l'esquema estructural en fusta, doncs la tela central, amb el tema suscrit, és posterior al 1936. El "Retaule de la Vida de Maria", molt malmés, té un plafò al bell mig del cim que remata l'estructura de fusta, amb el tema de la Visitació (37). No tenim més dades sobre aquestes i altres obres de la Seu de Tortosa - que per cert està en estat de semi-abandonament - ja que les monografies de caràcter artístic s'han dedicat a estudiar, principalment, la capella de la Cinta (38).

A la catedral de Tarragona s'hi troba, encara avui, el "Retaule de la Concepció", ja citat, i el "Retaule dels sants Metges Cosme i Damià". El retaule de la Concepció, l'encarregà Diego Girón, prior capitular de la metropolitana de Tarragona, als escultors Francesc Grau i Domènec Rovira el Jove, seguint la traça de Fra Josep de la Concepció, el 1678. El contracte amb el daurador Josep Cabanyes, de Barcelona, és del 1680. La imatge central del retaule, la Immaculada Concepció, va ésser substituïda en el segle XIX. El retaule està envoltat d'escenes pintades que decoren tots els murs de la capella dedicada a la Immaculada Concepció de Maria; pintures realitzades majoritàriament, segons J.M.

Madurell i Marimón, per Josep Juncosa, havent-hi intervingut també el daurador Josep Cabanyes (39).

Del retaule dels sants Metges Cosme i Damià sabem que és del 1712, doncs figura aquesta data pintada en el propi retaule, però no tenim informació sobre els comitents i els artistes que el van realitzar. Si disposem d'informació, a partir de l'obra de Mn. Sanç Capdevila, de la confraria dels sants Cosme i Damià. La seva veneració prové de mitjans del segle XV; la confraria es componia, en el 1569, de metges, apotecaris i barbers, i van demanar un banc de preferència a la catedral davant els veguers. Indica també Capdevila que en el 1712 s'adornà l'actual retaule barroc (40). Aquesta anotació, segons la qual els membres de la confraria van demanar un banc de preferència, recolza la hipòtesis presentada sobre el caràcter classista d'algunes confraries, per parts dels membres associats, i de l'altra, la voluntat d'un reconeixement social de privilegi dins la comunitat. Respecte la devoció d'aquests sants, tenim constància que el títol de goigs més antic dedicat a sants correspon als "goigs dels sants metges Cosme i Damià", impressos a València l'any 1519. Els goigs, com diu A.Comas, són unes cançons religioses que lloen les excel·lències de Jesús, la Verge i els sants, gairebé sempre sota una advocació concreta (41).

A la catedral de Barcelona, a més dels retaules de sant Pere Nolasc i sant Ramón, de sant Antoni Abad, de sant Antoni de Pàdua i de sant Francesc d'Asís, ja citats (42), hi trobem el "Retaule de Sant Sever", el de "Sant Marc" i el de "Sant Pacià". El retaule de sant Sever va ésser contractat pels beneficiats i administradors de la capella del Col·legi de Sant Sever de la Seo de Barcelona a l'escultor Jacint Trulls i al fuster Agustí Llinars, tot seguint la traça de l'escultor Pere Serra, l'any 1680. En el

1682 es va contractar el daurat a Pau Llorens (43). Sant Sever havia sigut bisbe de Barcelona i és un dels patrons de la ciutat; així s'observa en el primer cos, vestit de bisbe i de pontifical, amb pal·li i creu sobre el pit; porta mitra i sostè el bàcul amb l'esquerra. En els pedestals de les columnes es troben les representacions de santa Eulàlia, amb l'atribut de creu aspada del seu martiri, i santa Madrona, amb una barca sostinguda en una mà, ambdues santes verges i màrtirs, patrona i copatrona de la ciutat, respectivament. Al cos superior del retaule, o segons cos, a la banda esquerra, hi ha l'escena del bisbe Sever que fugí al camp "Castrum Octavianum", on al fons, en baix relleu i de petites dimensions, es troba el pagès sant Medí plantant faves en el seu hort, i a continuació, els soldats que van a cercar-lo. L'escena central d'aquest cos del retaule és la del martiri - li van clavar un clau al cap -, i l'escena de la banda dreta és la curació de la nafra que va fer al rei Martí l'Humà (44). Les imatges de mig cos de santa Llúcia i santa Agada, portant en una patena els ulls i els pits respectivament, atributs del seus martiris, en la predella dels carrers extrems, complementen el patronatge santoral de la ciutat i emfasitzen el caràcter martiriològic d'aquests sants dels primers temps de la cristiandat, als qui la ciutat rendeix homenatge i devoció (45).

Del retaule de sant Marc ja n'hem fet esment al tractar de les confraries d'oficis que tenen una capella en un espai cultual, com és la capella del gremi de sabaters de Barcelona a la catedral de la ciutat. El retaule el va contractar la confraria de sant Marc dels sabaters a Bernat Vilar el 1682, i en el 1691 es va contractar el seu daurat a Josep i Francesc Vinyals. La data 1683 és pintada per parts, 16 en un medalló al costat esquerra de la porta, i 83 en un altre medalló al costat dret de l'altra porta, dates

que indiquen la finalització del treball en fusta (46). La figura del sant titular centra la composició, i al seu damunt, en el cos superior, hi ha la imatge de la Immaculada, i en el carrer de la dreta, en el primer cos, les representacions dels sants Crispí i Crispinià, patrons dels sabaters i dels que la confraria de joves sabaters de Barcelona va encarregar un retaule al convent de Sant Francesc. A Valls la cofraria de sabaters, sota l'advocació de sant Marc i de sant Crispí, va encarregar també un retaule. Observem doncs varis titulars d'un mateix ofici que es disposen en una mateixa obra, d'una banda, i la imatge de la Immaculada, que recorda la fervorosa devoció promoguda pels franciscans, i mantinguda pels nombrosos sermons que se li dediquen en la pròpia seu de Barcelona, de caràcter panegíric; i alhora la relació existent amb les prefigures de l'Antic Testament, Aaron i Melquisedec, pintades a les portes del retaule en el sòcol (47).

El retaule de Sant Pacià va ésser contractat pel presbíter Vicenç Massanet l'any 1688 a l'escultor Joan Roig. El daurat es va contractar l'any 1689 a Joan Moixí. Madurell i Marimón, en el seu estudi sobre el presbíter Massanet, publica la documentació de l'obra (48). Segons aquest autor, és en les disposicions testamentàries, complementades pel propi reverend Vicenç Massanet el 1688 mitjançant la firma d'un codilici, on s'expressa el fervent desitg de que es portés a terme la fàbrica i daurat d'un retaule per adornar la capella del bisbe sant Pacià de la seu de Barcelona, de la que Massanet era obtentor del benefici des de feia trenta-tres anys (49). Aquest retaule es caracteritza en la seva estructura compositiva per tenir un cos central, o primer cos, de tamany molt gran, on es concentren els episodis més rellevants de la personalitat del bisbe; els altres cossos, el bancal o predel·la i el segons cos, formen

el suport estructural i de concepte necessari per emmarcar aquest grandios primer nivell compositiu, on al bell mig, centrat per una fornícula, hi ha sant Pacià de cos sencer, amb atributs de bisbe, mitra i bàcul, vestit de pontifical, i amb un pal·li on hi ha brodats bisbes i màrtirs (50). A l'escena de l'esquerra, hi ha sant Pacià davant el papa, agenollat, entregant-li les epístoles que va escriure contre els heretges; hom el considera el primer doctor de la cristiandat catalana. Del segle IV, és una personalitat nada, formada i desplegada a Catalunya (51). A la banda dreta s'hi representa el tema dels honors fúnebres de sant Pacià, jacent damunt del cadafal, envoltat per tres bisbes, sacerdots i cavallers. Al fons, en baix relleu molt ben definit, es manifesta la volta de creueria de la catedral, espai litúrgic on s'oficia la cerimònia. Complementen la temàtica del retaule les escenes de la predel·la, relacionades amb la vida de Crist. A l'esquerra, l'anunciació, a la dreta, l'adoració dels pastors, i al centre el sant sopar; entre la predel·la i el primer cos, hi ha elements ornamentals, un àngel amb raïm i un formós pelicà, símbol de la mort i resurrecció de Crist. Figuracions per tant no solament amb caràcter ornamental, sinó també estretament vinculades amb la temàtica de la predel·la (52).

Sobresurten en la tasca literària exercida en el bisbat, les obres de Josep Climent i Magí Cases. De Josep Climent i Avinent destaca la "Col·lecció d'obres", impresses per la Imprenta Real de Madrid el 1788, a més d'èsser un dels bisbes més compromesos en la pràctica de la llengua catalana; i encara que avegades ho fes en castellà, com era usual en l'època, tenia consciència, segons Antoni Comas, de la unitat lingüística dels Països Catalans. Hom creu que per aquest motiu, molts del documents episcopals van ésser

publicats en català, així com una sèrie de pastorals i edictes (53). Magí Cases, prevere i professor de retòrica de la Universitat de Barcelona, teòleg i missioner, va escriure en vers una obra titulada "Desenganys de l'Apocalipsi", que es va publicar per primera vegada el 1673 (54). Les altres edicions consten només amb el títol indicat més amunt. L'obra de Magí Cases es basa en una sèrie de preceptes morals, en vers, basats en la meditació dels novíssims, segons A.Comas, i que J.Rubió i Balaguer ratifica, tot precisant que l'estrofa recorda les antigues "noves rimades" i acompanyades d'estranyes làmines. Dirigida als pares i mestres a fi de que desenganyin els fills i deixebles dels plaers de la vida i es decideixin per anar pel camí de la virtut, tal com indica en la introducció (55). Quan parla de "l'Infern", l'autor carrega les tintes sobre les penes dels sentits, l'olfacte, el gust i el tacte; per exemple

tot lo mal olor no iguala
al que un condemnat exhala

En lo infern no hi ha convits
sino metalls derritits

toros, graelles, fornal
forn etnes i altra tortura
no són més que una pintura
de l'etern foc infernal (56).

La catedral de Girona conserva un bon mostruari de retaules barrocs, ubicats en les capelles laterals, que permet conèixer l'ambient artístic desenvolupat a la ciutat. Entrant per la porta dels peus de l'àmplia nau gòtica tenim, a banda i banda, els retaules de l'Anunciació i de la Concepció, atribuïts ambdós a Pau Costa de Vic. El "Retaule de l'Anunciació", ubicat en una capella construïda entre 1704-1708, és una obra que va encarregar Jaume Codolar, canonge de la catedral, a l'escultor Pau Costa, el 1710, i que es va acabar el 1725 (57). Aquest retaule, de dimensions

reduïdes, combina el tema central de l'Anunciació, en el cos principal, amb l'adoració dels pastors en la predel·la, just sota l'Anunciació; organització temàtica que es pot relacionar amb la de les nades, on en un dels grups es configuren aquests dos episodis de la vida de Maria. Les nades són cançons que, a diferència dels goigs, presenten una continuïtat històrica; han tingut pervivència gràcies únicament a la memòria col·lectiva, element que denota un fort lligam amb la litúrgia i el costumari. Les cançons que han arribat fins a l'actualitat es troben recollides en manuscrits del segle XVIII, les més antigues, doncs d'anteriors del XVI i XVII solament n'han pervingut un petit nombre. Quant al contingut, indica A.Comas que les nades, a diferència d'altres gèneres populars o tradicionals, han variat molt poc. La temàtica es pot distribuir en quatre grups o episodis decisius del cicle narratiu: el primer l'Anunciació de l'àngel a la Verge, que inclou el subtema del dubte de sant Josep; el segon, el naixement de Crist a l'establia; el tercer, l'Anunciata i adoració dels pastors, que és el tema que s'observa a la catedral de Girona; i el quart i últim, l'adoració dels reis d'orient, amb els subtemes de la matança dels Innocents i la fugida a Egipte de la Sagrada Família (58). Aquest episodi de la vida de Maria el trobem en els relats de Lluç II, versets (8-20). El retaule queda completat amb les al·legories de les virtuts teologals, Fe, Esperança i Caritat, i amb la figura de sant Jaume a cavall, patró del comitent, en una fornícula en la part superior del retaule o àtic, i les imatges dels sants Bonaventura, franciscà, amb els atributs corresponents - maqueta de l'església i ploma - i Francesc de Paula, fundador dels mínims, flanquejant el tema principal de l'Anunciació.

El "Retaule de la Concepció", va ésser contractat pel

canonge de la seu Cristòfol Rich a Pau Costa el 1710, qui el va sufragar dels seus propis estalvis (59). Aquesta obra, d'estructura compositiva molt semblant a l'anterior, en la que sobresurt l'escena del carrer central del primer cos, la Immaculada Concepció, s'adapta al marc arquitectònic de la capella gòtica. Aquí, com en l'exemple anterior, a l'àtic, en el carrer central, trobem la imatge del patró del comitent de l'obra, en aquest cas sant Cristòfol. Les manifestacions de sant Francesc Xavier jacent a la cova, en la predel.la del retaule, i la de sant Feliu de Girona, a la banda dreta del primer cos, evidencien la presència de les missions. Missioners que van dedicar la vida a proclamar la doctrina catòlica arreu del món, món que està representat en forma de globus terraqui sota els peus de la Immaculada, i sostingut per àngels. Sant Francesc Xavier, l'apòstol d'Indies, i sant Feliu, anomenat l'africà i apòstol de Girona, tanquen el cicle temàtic (60).

El "Retaule dels sants Iu i Honorat" va ésser contractat pel canonge Ignasi Bofill a l'escultor Joan Torras l'any 1709. El canonge va sufragar personalment el retaule perquè era beneficiari de l'altar de la capella dedicada a aquests sants (61). En el propi retaule s'hi troba la inscripció 1731, damunt la taula de l'altar, que és la data de finalització de l'obra. El retaule, de composició paral.lela als dos anteriors, s'adapta a la capella datada entre 1347-1376, però de dimensions més reduïdes, doncs consta de sòcol, predel.la, un gran cos principal i àtic. Les escenes es troben al centre de la predel.la amb la figuració de la Magdalena penitent, una gran tela central, episodi de la vida dels sants, i a l'àtic, la temàtica de l'Anunciació. Comenta Aurora Pèrez que una de les dues grans teles que es troben a cada costat del retaule, en els murs de la capella, representa l'èxtasi de sant Ignasi; aquest fet seria un

element indicatiu de la voluntat de reflectir un episodi rellevant del sant patró del comitent de l'obra, ja que el retaule es manté fidel als sants als qui ja era dedicada la capella (62).

El "Retaule dedicat a sant Miquel", proper al dels sants Iu i Honorat, s'atribueix, tímidament, a Pau Costa en el 1715. El canonge que el va encarregar, Miquel Català, volia deixar un record seu a la catedral de Girona; així, ell mateix col.labora en la realització de l'obra, tot portant personalment des de Roma la tela, avui situada al bell mig de la composició del retaule, on es representa sant Miquel vençant al dimoni. Al damunt del marc s'hi observa una petita orla amb el seu nom inscrit, *De Miquel Català*. En el 1720 aquest canonge sol.licità al capítol sufragar el daurat del retaule, consideració que el capítol acceptà gratament (63). Segons Aurora Pèrez aquest llenç central és una còpia del sant Miquel Arcàngel de Guido Reni, llancejant el dimoni (64). La data de 1716 que està situada al tauler de l'àtic, és indicativa de l'acabament de l'obra escultòrica. Les escenes pintades en els murs de la capella, que crec que per l'estil i la composició corresponen a les mateixes dates, representen l'Ascensió de Maria i la Resurrecció de Crist. Per tant tot el conjunt adquireix un caràcter de triomf i victòria, temes reafirmats per l'esperit contra-reformista.

El canonge Narcís Font sufraga la talla i el daurat del "Retaule de sant Narcís", ubicat a la capella de sant Andreu, del 1324, de la seu gironina. L'obra, contractada amb l'escultor Pau Costa el 1710, no es va començar fins al 1718, i s'acabà el 1727. Aquest retaule és una obra de caràcter mixt, doncs la combicació escultura-pintura hi és present en tot el conjunt. Els relleus de sant Narcís, sant Andreu i l'escut, són els únics elements esculpits llevat, és clar, de tot l'emmarcament dels cossos compositius i

elements decoratius. La resta d'imatges són pintures de mig cos dins d'un marc ovalat. Santa Teresa i santa Rosa de Lima estan representades a l'àtic, tot emmarcant la manifestació de sant Andreu, amb l'atribut del martiri i titular de la capella. Sant Narcís, damunt d'una elevada peanya i centrat per una àmplia fornícula, està representat en ple volum i amb els atributs de bisbe, porta mitra i bàcul, i al pit una creu; els dos àngels que el flanquegen porten l'un una palma, i l'altre, un llibre obert, elements representatius d'aquest bisbe de Girona i patró de la ciutat (65).

La proposta de realitzar el "Retaule dels Dolors" a la capella de sant Vicenç a la seu de Girona la va fer el canonge Cristobal Pagès en el 1717, daurant-se el retaule en el 1736 per iniciativa de Ginés Pagès, germà de l'anterior canonge (66). Aquest retaule, com tot els anteriors, té en el cos superior o àtic, la representació del sant patró de la capella, sant Vicenç màrtir, i en el cos principal, emmarcant tota la composició de l'obra, la representació de l'advocació del retaule, en aquest cas l'escena de la Pietat. Les figuracions dels sants que envolten tota aquesta temàtica principal són, en opinió de Jaume Marqués, santa Eulàlia, a la banda dreta de l'espectador, i sant Vicenç de Paül, pel que respecta la banda esquerra, i en les pintures dels quadres laterals s'hi troba representat sant Vicenç de Paül, celebrant missa, i en l'altra predicant (67). Sabem que aquest sant (1576-1664) va fundar la Congregació de la Missió, anomenada dels paüls, coneguda a Europa, especialment a França on la va fundar el 1625 (68). A Barcelona, aquesta missió s'hi va instaurar l'any 1703 a petició del bisbe Benet Sala (69).

d) Parròquia i Municipi*

Arribat a aquest estrat social, el de la parròquia i el municipi, és on es produeix la penetració de la Contra-reforma. Penetració que per a alguns historiadors es reflectirà en el component "popular" de festes, processons, celebració d'actes litúrgics, etc., com elements més diàfens d'aquesta nova aculturació proposada per l'Església post-tridentina i controlada en els ambients rurals pel rector de la parròquia (70). Així doncs, aquest rector "instruït", ha de transmetre als seus fidels la veritat de la fe catòlica mitjançant l'ensenyança del catecisme i la pràctica dels sacraments (71). Rector que, associat freqüentment amb les confraries, participa en les decisions sobre la construcció de nous altars de devoció i l'ordre jeràrquic-temàtic dels mateixos (72). Els jurats de la Universitat o del municipi contenen amb la seva aprovació i el seu suport moral, no quantitatiu, per tirar endavant el projecte (73). Per tant crec que relacionar parròquia i municipi és factible, en tant quant s'hi observa una clara inter-relació en la promoció de noves devocions, en l'organització i participació com a membres de les confraries, i també la proposta de construcció de nous altars, no tant sols per embellir l'església sinó per satisfer les necessitats religioso-culturals, de defensa i protecció de la Verge o dels sants invocats, com personatges divins que intercedeixen en les dificultats terrenals (74).

Dintre del municipi s'ha de tenir present també que no són únicament els jurats de les universitats els únics comitents de retaules, sinó que també s'ha de comptar amb l'acció individual d'un membre o d'una família; membres de la societat local que pertanyen a grups benestants, rics mercaders o comerciants, com l'exemple exposat de Gaspar

Sala, comerciant de Lloret de Mar, que en el seu testament deixa uns diners per a la construcció d'un retaule a la capella de Sant Francesc Xavier, o a Calella, on el cavaller Joan d'Argila va contractar el retaule del Sant Crist en memòria del seu pare; o el del comerciant que costea el retaule del Roser de Sant Cugat del Rec; o, simplement, els comtes de Cardona, amb la voluntat de fer aixecar un retaule a l'església del castell de Cardona en honor a sant Ramón Nonat, que segons la llegenda havia mort en aquell indret. No es tracta de fer una llista de tots els casos de contractació individual d'obra, però si de tenir present aquesta aportació, encara que minoritària, de tipus exclusivament laic, a la comunitat (75).

En l'apartat de la seu catedralícia hem fet esment del nivell cultural dels bisbes; ara és el moment de precisar el nivell d'instrucció dels rectors. Si després del concili, com hem observat, es contempla que són els membres de les ordes religioses reformades els qui ensenyen i culturitzen el clergat il·letrat, ara, a finals del XVII i durant tot el segle XVIII, aquest clergat demostrarà per varies vies o camins, que està instruit, i la forma com utilitza aquesta instrucció. Podem citar alguns exemples, que considero significatius, que recolzen la hipòtesi presentada. Els manuals de predicació de Josep Plens, Josep Formiguera i de Pere Salses i Trilles, en són una bona mostra. De Josep Plens, el "Catecisme pastoral", imprés per primera vegada el 1699, i publicat abastament en el segle XVIII (76), és una obra que es dedica a les plàtiques dominicals deixant de banda les altres festivitats litúrgiques; la seva atenció, com es desprén de la nota al lector, exposada per Antoni Comas, és exclusivament moral, i el seu estil presenta certa fantasia i cops d'efecte, com utilitzaven els autors de sermons de missions per provocar i anorrear l'auditori. En

el sermó del tercer diumenge d'advent fa una descripció de l'infern de tipus efectiste. Aquest llenguatge, que commou a l'oient, serveix també per inspirar temes artístics en la pintura o escultura que provocaran el mateix cop d'efecte a l'espectador. Així s'observa doncs, en la descripció de l'infern, "haveu de saber, cristians, que lo lloc de l'infern és un pou tan profundo, tan dilatat i tan ample, que tindrà dintre de si milions de dimonis i condemnats que estrelles no hi ha en lo cel ni arenes en lo mar" (77). Intercala frases en llatí per donar misteri a la descripció, doncs el llatí és incomprès per la població. De fet la conclusió a que s'arriba sobre aquesta obra, en opinió d'A.Comas, és que extracta de l'exposició de virtuts i obligacions que cal practicar i els remeis que cal posar a les faltes (78).

Josep Formiguera ha escrit "Alivio de pastores i past d'ovelles" aparegut el 1718 i reeditat i traduït al castellà en el XIX (79); és una obra de llenguatge senzill - no conté cites ni jocs retòrics - on l'estructura dels sermons, que engloba els dominicals i els de les altres festivitats litúrgiques, és sempre la mateixa; primer proposa la consideració de l'evangeli de la festa, segonament passa a l'explicació de la doctrina i dels misteris, i finalment, acaba amb una aplicació moral (80). L'obra de Pere Salses i Trilles "Promptuari moral sagrat", (81), és d'intenció pastoral i segons Comas, és fruit del concili tarraconense de 1727. Acusa d'una manera més clara la influència dels recursos estilístics del Barroc. Pere Salses fou doctor per la Universitat de Cervera, rector de Llívia, Plebà de Ponts i examinador sinodal del bisbat d'Urgell. En aquesta obra, actua com a censor el mercedari fra Josep Sala, qui li dóna molts elogis, reagrupats en tres factors: per la seva matèria, pel seu estil, i per la seva utilitat (82).

D'altres obres referencials són les de Josep Cardona, Joan Valls i Josep Llord. L'obra de Josep Cardona (vegeu nota 5), relacionada amb la devoció a les ànimes del purgatori, va ésser impressa per primera vegada el 1708, i va ésser molt utilitzada durant tot el segle XVIII. Cardona era doctor en teologia, rector de la parroquial de sant Martí de Pegaroles, bisbat de Solsona, i Visitador General d'aquest bisbat. "El Directori de la vida Christiana" és una obra de Joan Valls Prebere, impressa a Barcelona el 1685 per l'estampa de Joseph Moya, difícil de trobar. A més a més, com indica Aguiló, és un exemple rar, doncs les bibliografies no citen aquest llibre (83). L'obra de Josep Llord "Foment de la pietat" s'inclou dintre de la tipologia *Exercicis del cristià* perquè és un manual de vida i conducta cristianes. Obra publicada el 1693 a la impremta de Martí Gelabert, de Barcelona, també va ésser reimpressa molt sovint durant el segle XVIII (84). Aquest llibre, junt amb "l'Exercici del cristià" de Josep Ullastre i el "Camí dret i segur per arribar al cel" del pare Claret, són, en opinió d'Antoni Comas, les fonts que han nodrit la pietat popular catalana dels segles XVI-XVIII (85). L'obra de Josep Ullastre és la que més profusament es va reimprimir en tot el segle XVIII. En el "Pòleg al cristià i devot lector" explica la intenció i utilitat del manual, tot basant-se en l'autoritat de Francesc de Sales (86). Josep Llord, en el "Pròleg al lector", indica, com tots els autors d'obres de devoció, amb quina intencionalitat ha recopilat aquesta obra, i a qui va dirigida. En llenguatge senzill i simple perquè resulti entenedor al "vulgo ignorant", doncs considera que hi ha molts manuals d'oració compostos en llengua extranya, i d'altres donen molta matèria i no són fàcilment comprensibles, indica: "me ha aparegut no ser inútil lo treball, que he pres, en ordenar aquest llibret en

benefici d'aquestes ànimes". Més endavant justifica la necessitat del llibret pels rectors, capellans i sacerdots que han d'ésser els principals ministres d'aquest exercici i tenen dificultat per posar-lo en pràctica pública "aparexent-los que seria fàcil si tenien algun llibret de meditacions practicades en lo idioma català, per a llegir-lo ab esperit a sos feligresos". Passa a continuació a indicar que utilitza i imita la pràctica de l'Oratori, del patriarca sant Felip Neri, de la ciutat de Barcelona, inventada pel seu fundador l'il.lustríssim D.Oleguer de Montserrat, bisbe d'Urgell. Es tracta de proposar per meditar un punt al principi de l'oració, que anomena "composició del lloc", i després de la consideració o explicació dir algunes jaculatòries per avivar i fomentar el foc del diví amor. Així, en el comentari del significat del títol indica: "perquè a la veritat, de manera que la llengua fomenta, i s'alimenta del foc, així la santa oració és el foment i aliment de la devoció cristiana (...) i lo sub-ministrar-les als pobles ignorants, toca als sacerdots, que han de ser diligents en fomentar aquest foc, i guardar que no s'apaguen, sino que conserven en los cors de les ànimes cristianes". Les pàgines d'aquest pròleg van sense numerar.

Amb aquestes obres presentades hom pot entendre l'èmfasi de la pràctica religiosa quotidiana, doncs com s'ha observat és voluntat dels seus autors que siguin obres de pietat, escoltades o llegides, però sobre tot, pràctiques, tant pels rics com pels humils o ignorants. Observem doncs que s'associa d'una banda el nivell social amb el nivell cultural; d'altra banda, la fermesa de que arribi a tothom, és a dir, a tots els estrats socials, i més encara, crear la necessitat de la pràctica de l'oració mental, d'assistir a la missa per practicar bàsicament el sagrament de la

penitència i el de l'Eucaristia. La penitència fomentada per la por; por al pecat, al que significa pecar, al càstig i del càstig a la condemna. Per això s'enten la pràctica tan extesa en el segle XVIII a nivell literari i artístic, del culte i la devoció a les ànimes del purgatori, tenint a Maria com a intercessora entre el pla terrenal i el celestial. El sagrament de l'Eucaristia, que el fidel ha de rebre per obtenir el suport i la fortalesa necessaris per viure la fe en Crist, la caritat amb els demés i l'esperança en una altra vida.

Aquesta insistència constant i empalagosa de pràctica religiosa litúrgica, i fins i tot mística, va comportar la irrupció de l'element sobrenatural en la vida quotidiana. Així, la constant intervenció divina en els assumptes dels homes va portar a una trivialització de tot allò que és sagrat, a una vivència endulcida del fenomen religiós, que preparava, com indica Martínez Shaw, als esperits per el procés de descristianització desencadenat a finals de l'Antic Regim per uns i a partir de mitjans del segle XVIII pels altres (87). Delumeau, quan fa referència als límits de la cristianització, indica que l'esforç realitzat per l'església catòlica entre es segles XVI i XVIII per cristianitzar les poblacions, és un esforç paral·lel al del protestantisme en els països del seu àmbit; hipòtesi recolzada pels historiadors especialitzats en temes de vida religiosa i social (88). A més a més, sobre el fenomen cristianització-descristianització comenta que s'ha de tenir en compte el grau d'analfabetisme de la població, que comportava que la major part dels homes i dones d'aleshores només tinguessin un contacte oral amb el catecisme, i que l'elevat grau de supervivència de les supersticions fora molt present en el XVII-XVIII. Un altre factor que té en compte és el de la producció total en títols de llibres religiosos,

i en l'estadística que presenta del 1701 al 1789, a França, s'observa una important davallada a partir de la dècada dels quaranta (89). Teoria que crec que no es pot aplicar a Catalunya, doncs encara que el procés d'analfabetització i la creença i pràctiques supersticioses devien ésser semblants, la producció religiosa és molt elevada, com crec s'ha ben demostrat. Constitueix aquest element un punt clau i decisiu en el manteniment de la uniformització litúrgica dels fidels, doncs encara que es trivialitzin les coses sagrades i encara que es mantinguin els cultes locals, tot està perfectament controlat per *l'enquadrament pastoral*. I com diu W.Christian, "mientras se mantuvo la noción de que los santos podían establecer relaciones privilegiadas con comunidades particulares (doctrinas todas ellas ratificadas por Trento), el localismo, el regionalismo y el nacionalismo permanecieron arraigados en la Iglesia" (90).

NOTES BIBLIOGRAFÍQUES DEL CAPÍTOL 2

Notes del prefaci i l'apartat 2.1

1. A.ROVIRA i VIRGILI, Història Nacional de Catalunya, vol. VIII, Barcelona 1937, pp. 358-363. A la p. 409: l'estament eclesiàstic constituïa un 6% del total de la població catalana.

R.GARCIA CARCEL, Historia de Cataluña, 2 vols. Barcelona 1985. Les pp. 289-296 del vol. II, "el clero". Comenta que la presència del clergat va ésser rellevant en la societat catalana. En la p. 298 indica les comarques amb major nombre de clergues: el Gironés, el Rosselló, el Segrià i l'Alt Empordà, seguint el fogatge de 1553. Les dades que ofereix García Cárcel són: un 6,52% de focs de "capellans" i un 0,17% de focs de monestirs, xifres proporcionalment molt més elevades que les corresponents del clergat castellà.

2. Història de Catalunya (del segle XVII fins als nostres dies), dirigida per Jaume Sobrequés i Callicó; continuació de la Història nacional de Catalunya d'Antoni Rovira i Virgili. vol. IX. Bilbao 1980. pp. 43-46, "Els estaments eclesiàstics". En la p. 44, s'emfasitza sobre els poders socials i ideològics del clergat regular sobre el poble, especialment a les ciutats, on la quantitat de convents i de membres de les distintes comunitats, masculines o femenines, és aclaparadora.

Com exemple podem prendre la ciutat de Girona, que durant el segle XVIII té 16 convents, el que la converteix en un centre essencialment eclesiàstic.

E.VILANOVA, Història de la teologia cristiana, vol. II. Barcelona, 1986. pp. 367-370.

3. A.ROVIRA i VIRGILI, op. cit., p. 359. Comenta el fenòmen de la promoció d'un bisbe al càrrec de virrei, normativa que començà a partir de les reformes que va introduir el Concili de Trento, basades en reforçar l'autoritat dels bisbes en perjudici dels capítols de canonges. Aquest fet va facilitar

que la monarquia tutelés més facilment l'Església Catòlica. M.BATLLORI, "Temes i problemes de la història religiosa de Catalunya". I Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Universitat de Barcelona, 1984. vol. II. pp. 371-379, presenta un estat de la qüestió sobre treballs de la matèria.

4. J.M^a.PUIGVERT SOLA, "Guerra i Contrareforma a la Catalunya rural del segle XVII", en premsa, 1990. E.VILANOVA, op. cit., pp. 410-419.

5. M.VOVELLE, Ideologías y mentalidades. Barcelona, 1985. pp. 123-131, "lo popular cuestionado".

6. J.BUSQUETS, "Revolta popular i religiositat barroca: l'excomunió de l'exèrcit espanyol a la catedral de Girona el 1640". Treballs d'Història, Diputació de Girona. 1976. pp. 1-25.

7. H.JEDIN, "Il significato del Concilio di Trento nella storia della Chiesa". Gregorianum, nº 26. 1945, pp. 117-136.

S.I.KIRSCHBAUM, "L'influsso del Concilio di Trento nell'arte". Gregorianum, nº 26. 1945. pp. 100-116.

H.TUCHLE, "Barroco y triunfalismo de la Iglesia", Concilium nº 7. 1965. pp. 145-151.

8. J.M.MADURELL i MARIMON, "El concilio tarraconense de 1530". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XVI. 1943. pp. 173-199.

J.M.MADURELL MARIMON, "El concilio tarraconense de 1640". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXI. 1948. pp. 121-137.

J.SANABRE, "Los sínodos diocesanos de Barcelona". Reseña eclesiástica. 1930. 95pp. Les pp. 51-80 corresponen als anys 1610-1675.

9. M.VOVELLE, op. cit., pp. 51-79, "Iconografía e historia de las mentalidades". p. 62, exposa un estudi de A.Dupront sobre els temes renovats a partir de la pastoral post-

tridentina.

10. J.M^a.PUIGVERT i SOLA, "Parròquia i societat rural a la Catalunya de l'antic règim, l'exemple de Riudellots de la Selva". Recerques, nº 20. pp. 172-196. En la p. 178, nota 31, cita: Instrucció pastoral per lo bon govern de las parròquias del Bisbat de Gerona, disposada per lo Illustringent y Reverendissim Senyor Don Joseph de Taverner y d'Ardena per la Gràcia de Déu, y de la Santa Sede Apostólica. Bisbe de Gerona, del Consell de sa Majestat, en la segona visita General de son Bisbat (1725). Exemplar de la Biblioteca del Seminari de Girona, pp. 1-40.

11. Exemplar que J.M^a.Puigvert m'ha facilitat per l'estudi que estic realitzant. p. 1, motiu de la visita, i tabernacle del Santíssim Sagrament.

12. Instrucció pastoral, op. cit., pp. 2-3.

13. Instrucció pastoral, op. cit., pp. 14-32.

14. Instrucció pastoral, op. cit., pp. 32-40.

15. R.GARCIA CARCEL, Historia de Cataluña, op. cit., p. 290.

16. J.MATTOSO O.S.B., Historia de la Espiritualidad (dirigida por B.Jiménez y L.Sala). vol. I. Barcelona 1969. p. 927.

17. A.HUERGA, Historia de la Espiritualidad, vol. II. Barcelona, 1969. pp. 15-41, "Devotio moderna". En les pp. 16-18: 1ª devotio moderna flamenca, 2ª francesa, 3ª italiana, amb les figures de Vorágine i santa Catalina de Siena, i la 4^a, devotio moderna espanyola encapçalada per la figura de sant Ignasi de Loiola, amb els seus "Exercicis

espirituals", i els mestres de l'ascètica i la mística, sant Joan d'Avila, fra Lluís de Granada i santa Teresa de Jesús. M.ANDRES MARTIN, Historia de la Iglesia en España (dirigida por R.García Villoslada), vol. III/2. Madrid 1979. pp. 338-350.

E.VILANOVA, Historia de la teologia cristiana. vol. II. Barcelona 1986. pp. 100-107.

18. A.HUERGA, Historia de la Espiritualidad, op. cit., pp. 24-25. En aquest apartat, que tracta sobre l'espiritualitat del Renaixement, s'observa el diferent tarannà entre el renaixement humanista de caire religiós i el renaixement humaniste de "caràcter laic"; tot i que certament hi ha inter-connexions, com per exemple a Itàlia, concretament a Florència, on Frederick Antal presenta en l'apartat titulat "Historia del sentimineto religioso" les afinitats i discrepàncies de cada grup social amb l'alta jerarquia eclesiàstica, o amb les ordes mendicants, tant arrelades a Florència en el segle XV, i envaucadores per la seva actitud senzilla i d'apropament a la població, contant amb el suport de la petita i mitjana burgesia.

F.ANTAL, El mundo florentino y su ambiente social, Madrid 1989. pp. 67-90.

19. E.VILANOVA, Historia de la teologia cristiana, op. cit., pp. 110-113.

20. La Biblioteca Balmesiana de Barcelona disposa de 25 edicions del Kempis, que van des de principi del XVII fins al XIX. El tamany dels llibrets és molt petit, detall important que encaixa amb la idea d'ésser un llibret útil i manejable, al servei del devot.

21. L'edició de l'obra de Pere Gil preparada per Josep Iglésies és la que es pot consultar amb més accessibilitat a la Biblioteca del Seminari de Barcelona, doncs el Mn. 112 està actualment a restaurar. El Mn. 235 és transcrit, segons l'inventari de Manuscrits, en l'edició impresa de J.IGLESIES, Pere Gil. S.J. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya. Barcelona, 1949. En les pp. 1-141 exposa, l'autor, tota l'obra documentada de Pere Gil, i trobem les dades exposades en el text, a més d'ésser el procurador del procés de canonització de sant Ignasi.

J.RUBIO BALAGUER, Història de la literatura catalana, Barcelona, 1985. vol. II, p. 87. Traducció al català de Kempis per Pere Gil.

22. A.COMAS, Història de la literatura catalana, vol. IV. Barcelona 1981. pp. 458-459. En la p. 459 hi ha il.lustracions de dues xilografies de l'edició catalana, de Pere Bonaura, impressa a Barcelona per Joan Piferrer l'any 1740; en una es representa el menyspreu de les riqueses del món, i en l'altra, la mortificació corporal. L'artista és anònim.

23. J.DELUMEAU, El catolicismo de Lutero a Voltaire. Barcelona, 1973. A les pp. 40-46 comenta "les ordes religioses", i afegeix que, amb la impossibilitat de descriure en poques pàgines el desenvolupament adquirit per les congregacions religioses en els segles XVI i XVII, es contenta en retenir algunes dades i xifres, indicatives a nivell de resultats.

24. J.BADA, Situació religiosa de Barcelona en el segle XVI. Barcelona, 1970. pp. 47-49. Referència a les ordes i monestirs establerts a la ciutat. Algunes dades sobre la diòcesi a la p. 53.

Mn.J.GUDIOL, Nocions d'arqueologia sagrada catalana (1902). Vic, 1931-1933. pp. 679-680. Amb l'aportació de Gudiol es comprova que la difusió de la devoció eucarística a Catalunya en les seves formes contrareformistes - exposicions de les Quaranta Hores, per exemple - provinent de Roma i de Milà, penetraria a mitjan segle XVI en la litúrgia de les catedrals i esglésies importants per l'acció dels caputxins i canonges, i es començaria a generalitzar en les parròquies rurals al llarg del segle XVII.

J.M.PUIGVERT i SOLA, Guerra i Contrareforma. op. cit., recull i presenta aquesta consideració de Gudiol.

25. J.BADA, Situació religiosa. op. cit., pp. 49-51. Documentació sobre la instauració dels monestirs femenins, l'origen de la fundació i breu descripció hitòrica.

26. R.GARCIA CARCEL, Historia de Cataluña, vol. II, op.

cit., pp. 290-291.

27. PI I ARIMÓN, Barcelona antiga i moderna. Barcelona 1854, 2 vols. En el vol I, pp. 504-508, "Sant Agustí: sant Agustí el Vell derruït el 1718 per ordre de Felip V per construir la ciutadella".

C. BARRAQUER, Los religiosos en Catalunya. Barcelona 1915/17. En el vol. IV pp. 478-492: "Sant Agustí el Nou va ésser començat el 1728, i cremat el 1835, en el 1839 s'erigeix en parròquia".

Catálogo Monumental de España. Barcelona, 2 vols. Madrid 1947. En el vol. II, dedicat a làmines, la lám. nº 1012 presenta l'interior de l'església, el projecte de Pere Bertran de 1748. L'altar major i tribunes renovades de 1839. J.R.TRIADO, L'època del barroc, segles XVII-XVIII, dins la col·lecció Història de l'Art Català, vol. V. Barcelona 1984. Església de Sant Agustí, pp. 24 i 166. En la p. 166 indica que era una església de planta contrareformista.

J.M.MARTI BONET ET ALT., El convent i parròquia de Sant Agustí de Barcelona. Notes històriques. Barcelona, 1980. Les pp. 85-93, "la crema dels convents".

D'altra banda,

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca a Catalunya. Lleida, 1988. pp. 449-454, que fan referència als documents nº 84 bis al 89, ens parla del contracte per a realitzar el "Retaule de Sant Miquel Arcàngel" a l'església del convent de Sant Agustí de Barcelona per l'escultor Joan Gra el 1677.

28. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad, vol. I. op. cit., pp. 929-930.

Per més informació sobre la personalitat de Luter vegeu J.BUSQUETS, Martin Luter, valoració actual de la reforma. Barcelona, 1986.

29. I.IPARRAGUIRRE, Historia de la Espiritualidad, vol. II. pp. 170-176 corresponen a l'apartat "Reformas de las Ordenes antiguas"; les pp. 170-172, "los agustinos".

E.MALE, El barroco, Madrid 1985 (1ª ed. 1932). pp. 379-382, els agustins. En la p. 381 comenta que a sant Nicolàs de Tolentino se'l representa trepitjant el món, el dimoni i la carn, convertint-se, entre els agustins, en el patró de les ànimes del purgatori.

TOMAS de Villanueva, Sermones dedicados a la Virgen. Madrid, 1952. B.A.C. Obra de gran utilitat per a l'estudi

iconogràfic.

Trobem representacions de santa Rita de Cassia en el barroc català, com per exemple la imatge quasi exempta amb l'hàbit d'agustiniana i els elements de martiri, la creu a les mans i una corona d'espines al front, en el retaule de Santa Maria de Cadaqués.

E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., p. 101. Cita a sant Tomàs de Villanueva (1488-1555), agustí, bisbe de València, com un home de gran sensibilitat pastoral, que "promulgà sanes disposicions en un sínode celebrat el 1548 i fundà un col·legi per als aspirants al sacerdoci sense medis econòmics, el qual constituí un exemple de seminari pretridentí".

30. H.ROCABERTI SOLE, Exposición de la Regla de San Agustín y otros cinco tratados espirituales. B.U.B. Mn. 08379.1683. L'acabament de la portada és el següent: "N.M.S.P.I. Inocencio Papa XI, Virrey i Capitan General, segunda vez del Reyno de Valencia; segunda impresion, dedicado al gran padre y doctor de la Iglesia S.Agustín, con licencia. Imprenta de la Viuda de Benito, Nace junto al Real Colegio del Señor Patriarca. Año 1683".

30 bis. EULOGIO DE LA VIRGEN DEL CARMEN, Historia de la Espiritualidad, vol. II, p. 291.

31. J. de PERAY i MARCH, Sant Cugat del Vallés, su descripción y su historia. Barcelona 1931. Presenta l'autor, a través del govern dels diferents abats que varen passar pel monastir, els fets històrics més rellevants. En l'apartat "Abades de Patronato Real", p. 167, es troba el monestir en uns anys de seu vacant (1573-1589); p. 170, després d'uns anys de vacant, Lluís XIII, doncs Catalunya es trobava sota la protecció francesa, nomenà abat a l'agustiniana Gaspar Sala i Bernat (1645-1652).

J.AMBROS MONSOLIS, El monestir de Sant Cugat del Vallés, Vilassar de Mar, 1982. pp. 50-51 comenta, tot recolzant-se en els estudis de Peray i March, i els textos de MOXO y de FRANCOLI sobre les Memorias históricas del Real Monasterio de San Cucufate del Vallés, Barcelona, imprenta Suria y Burgada, 1790, que el concili tridentí reforçà l'autoritat dels bisbes a costa dels capítols de canonges, circumstància que va servir, ratificant l'autor l'opinió de Rovira i Virgili (vid nota 3), per facilitar encara més la tutela de la monarquia respecte l'església catalana. Fet que provocà

la divisió en dos sectors de l'estament eclesiàstic; els bisbes i les altes jerarquies representaven el sector col.laboracionista amb la monarquia, mentre que les abadies, i especialment els capítols de canonges, estaven en l'oposició.

32. G.SALA, Proclamación católica a la majestad piadosa de Felipe el Grande rey de las Españas, y Emperador de las Indias, nuestro señor. Los consellers y Consejo de Ciento de la Ciudad de Barcelona. Barcelona, 1640.

J.Ma.PUIGVERT SOLA, "Guerra i Contrareforma", op. cit., presenta un estudi acurat sobre aquesta obra de Gaspar Sala, on considera que s'inclou tot el component religiós de la revolta de 1640. En el text, opina Puigvert, els elements religiosos emergeixen com una justificació notable de la revolta social. <<Per Déu y per sos temples peleam>> dirà el mateix Gaspar Sala en el sermó del 23 d'abril de 1641 a la capella de Sant Jordi de la Diputació del General.

J.BUSQUETS, "Revolta popular", op. cit. (vid nota 6). pp. 15-17 comenta que de tots els pamflets religiosos i revolucionaris, el més famós és la "Proclamación Católica"; un altre exemple és el del sermó de la capella de Sant Jordi, "Sermó chronologich del Illustre Martyr y Patró inclyt de Catalunya Sant Jordi", pp. 17-19.

33. R.GARCIA CARCEL, Historia de Cataluña, op. cit., vol. II. p. 293.

F.X.BURGOS - M.PEÑA, "Aportaciones sobre el enfrentamiento ideológico entre Castilla y Cataluña en el s. XVII (la Publicista Catalana)". Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya, vol. II. Universitat de Barcelona, 1984. pp. 557-567.

34. M.R.GONZALEZ PEIRO, "Los predicadores y la revuelta catalana de 1640. Estudio de dos sermones". Primer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. vol. II. Universitat de Barcelona, 1984. pp. 435-443.

35. J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana, op. cit., vol. II. En l'apartat "l'ús literari del català", pp. 83-109, hi ha una part dedicada a la producció religiosa i la predicació, pp. 84 i 97. En les pp. 90 i 94 es troben referències a la "Proclamación Católica" de Gaspar Sala.

36. J.SERRA i ROSSELLO, "La capella de Sant Benet a l'església de Sant Cugat del Vallés". Serra d'Or, 2a època, any II, nº 3-4. 1960. pp. 43-44.

J.R.TRIADO, L'època del barroc, op. cit., p. 120, comenta que el contracte de la decoració pictòrica especificava dos quadres en tela per a les parets laterals, i 72 pintures distribuïdes en parets, retaule i cúpula.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca a Catalunya, op. cit., pp. 179-185 presenta una descripció del retaule. En la p. 114 i document nº 162, l'autora comenta que l'escultor no cobrarà directament de l'abat, sinó que, en una concòrdia davant notari, s'indica que Francesc Santacruz cobrarà dels comtes d'Erill i del noble Pere Ribes, en formes diverses de pagament.

Les mateixes referències al contracte del pintor Joan Loyga i del daurador Joan Moixí, poden veure's en AMBROS I MONSOLIS, op. cit., p. 52.

37. AMBROS I MONSOLIS, op. cit., pp. 50 i 52.

J. de PERAY I MARCH, op. cit.

38. Vid nota 42 del primer capítol, on hi ha tota la informació referent a aquesta obra. Afegir només que el daurat correspon a Francesc Mas, segons Madurell i Marimón, i el contracte és del 1691.

39. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad, vol. I. op. cit. pp. 923-924.

40. A.HUERGA, Historia de la Espiritualidad, vol. II, op. cit. pp. 32-34.

41. I.IPARRAGUIRRE, Historia de la Espiritualidad, op. cit., pp. 164-167.

E.VILANOVA, Història de la teologia, op. cit., p. 102. Cita dos exemples d'escriptors que pertanyen a l'escola mística.

42. Per a més informació sobre els benedictins, vegeu PEREZ de URBEL, Historia de la Orden Benedictina. pp. 367-377, obra en la que es basa Ignacio Iparraguirre.

A.ALBAREDA, "textos catalans de la Regla de sant Benet". Catalonia Monastica, II. 1929. pp. 9-109. Informació obtinguda de l'obra d'A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit. p. 426. "Llibres d'orde i confraries". Mn. nº 110 de la B.C. "de la santa Regla de nostre gran pare sant Benet 1787". Ve a afegir-se a la tradició de versions catalanes de la regla de l'orde benedictina.

M.ROSSELL, Catàleg dels llibres manuscrits del Monestir de Sant Cugat del Vallès existents a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Barcelona, 1937. Es troba un exemplar a la Biblioteca Balmes de Barcelona que he consultat. Exemple Mn. 91 de 1710, correspon a Jeroni Pujades: "Cronica Universal del Principado feliz de Cataluña. II Parte. Hecha en el año 1645. Portada cuyo original fué llevado a Paris a la Biblioteca del rey christiano en el año 1650, donde se halla manuscrita la letra del mismo autor, de la qual se ha copiado ésta en 1710".

M.LECOMTE, Les benedictins et l'histoire des provinces aux XVII-XVIIIe siecles. Abbayé Saint Martin de Ligure. France 1928. L'autor fa un estudi, capítol per capítol, de l'orde en cada una de les regions franceses, seguint un ordre cronològic, i presenta la influència d'una regió en l'altra.

43. O.BONITASI, La orden de los cartujos. Barcelona, 1920. pp. 36-37. En la p. 76 presenta, en un apèndix, els monestirs de l'orde que han existit a Espanya: 1º Scala Dei, 2º Sant Pau del Maresme, Girona, fundat el 1269 per Guillem de Mongriu, canonge de Girona, i suprimit el 1433.

J.R.TRIADO, L'època del barroc, op. cit., cartoixa, p. 33.

44. Per a més informació, juntament amb la il.lustració de l'estat actual, es pot consultar:

P.BENAVENT DE BARBERA, "Un monumento olvidado. Esplendor y ruina de <<Scala Dei>>". Destino, 1955, nº 910, pp. 8-9; nº 939, pp. 12-13.

J.P.ANIEL, "Els inicis de la cartoixa d'Escala Dei. Història i arqueologia". Quaderns d'Estudis Medievals, 1980. nº 2. pp. 119-125.

45. C.BARRAQUER, op. cit., nota 27, vol. II article 7. cap. V. contornos de Reus. pp. 248-256.

46. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad, op. cit., vol. I, p. 926.

47. A.HUERGA, Historia de la Espiritualidad, op. cit. vol. II. pp. 31-32.

48. A.BONITASI, op. cit., p. 76. Apèndix, nº 9: "Montalegre, del regne de Catalunya, diòcesis de Barcelona, fundada el 1415 per trasllació de les Cartoixes de s. Jaume de V., i les de s. Pau del M. Existeix". nº 11: "Miraflores, regne de Castella, diòcesis de Burgos, fundada l'any 1441 pel rei de castella Joan II, existeix".

49. A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit., vol. IV. pp. 383-385. "El sermó de difunts" és el Mn. nº 696 de la B.U.B., sense foliar, del que l'autor en posa un fragment. I el sermó per "la vestició de novicis", el Mn. nº 279, del que el fragment que exposa és del fol. 82.
J.RUBIO BALAGUER, Història de la literatura catalana, op. cit. vol. II. pp. 88-89.

50. La portada completa de l'obra és la següent:

Fray A. de MOLINA, Instrucción de sacerdotes en que se les da doctrina Muy importante, para conocer la alteza del sagrado oficio Sacerdotal, y para exercitarle devidamente. Sacada toda de los Santos Padres, y Doctores de la Iglesia por [...] indigno Monge de la Cartuxa de Miraflores. Dirigida al Illustrissimo Señor el Cardenal Capata.

Corregida y enmendada por el mismo Autor, y añadida aora nuevamente una tabla de Sagrada Escritura.

Los tratados que contiene se dicen en la hoja siguiente. Año 1619. Con licencia. Impresso en Gerona. En la Empremta de Gaspar Garrich.

A costa de Iuan Simon mercader de libros.

51. EULOGIO DE LA VIRGEN DEL CARMEN, Historia de la Espiritualidad. op. cit., pp. 381-389. L'autor exposa el

corrent de literatura jansenista, janseneitzant i antijansenista. Hi ha tres tipus de manuals d'espiritualitat jansenista: els escrits teòrics sobre dogmàtica i moral, com l'enciclopèdia del jansenisme teològic, que va tenir molta incidència en la segona meitat del segle XVIII; els llibres i opuscles d'espiritualitat, com la literatura pràctica i popular; i la literatura de tipus menor, com els fulletons, col·leccions i publicacions periòdiques.

52. EULOGIO DE LA VIRGEN DEL CARMEN, Historia de la Espiritualidad, op. cit., vol. II. pp. 333-335.

53. E.MALE, El barroco. El arte religioso del siglo XVII, Madrid 1985. pp. 423-424, els cartoixos. L'autor presenta una breu història de l'orde i les cartoixes més importants a nivell europeu, així com força exemples de manifestacions plàstiques, tant de la vida de sant Bru com de la Verge i sant Joan Baptista.

J.KNIPPING, Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. 2 vols. Nieuwkoop Heiden, 1974 (1939). vol I, cap. IV, p. 170, comenta que a la meitat del segle XVII, al sud dels Països Baixos, tenien els cartoixos al voltant de 20 convents. Fa referència alhora que degut a la canonització tant tardana, el 1623, de sant Bru, es troben poques representacions del fundador.

54. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad. vol I. op. cit., pp. 928-929, els carmelites a l'època medieval.

J.Mª MADURELL i MARIMON, "Llicències reials per l'edició de llibres". Analecta Sacra Tarraconensia, nº XXVIII. Barcelona 1955. pp. 379-383. En la p. 382 presenta la reial llicència expedida pel lloctinents reial, príncep de Darmstad, a l'estamper gironí Jeroni Palol, per a imprimir el llibre escrit per P.fra Angel Serra O.C. Llibre de Nostra Senyora del Carme o llibre de Maria Santissima del Carme, editat el 1701 en la ciutat ducal, i reimprés moltes vegades.

fra J.ANGEL SERRA, Llibre dels miracles de Nostra Senyora del Carme. Conté juntament la història de la religió carmelitana, l'explicació de la butlla sabatina, lo que han de fer los devots i confreres de Maria Santissima que aporten lo seu sant escapulari per a guanyar les indulgències i gràcies a ell concedides, un ressum d'indulgències per diferents pontífices concedides i altres coses dignes de ser llegides i a la fi un modo breu per a dir i contemplar lo santissim rosari.

Girona per Narcís Oliva. s.d.
A.COMAS, Història de la literatura catalana. vol. IV. op. cit., pp. 433-437. Cita, en una àmplia exposició, part del llibre dels miracles d'Angel Serra, i comenta que la primera edició és de 1701, impremta de Jeroni Palol, Girona, i que va ésser reimprés dues vegades en el segle XVIII, tot basant-se en l'article de Madurell i Marimón "Llicències reials". La que jo he pogut consultar és una edició sense data que es troba a la Biblioteca Balmes.

55. Cita de l'edició de Girona, Narcís Oliva s.d.

56. ibid, p. 27.

57. ibid, pp. 74-75.

58. ibid.

59. P.Fray JUAN DE SAN JOSEPH, Anales de los Carmelitas descalços de la Provincia de san Josef en el Principado de Cataluña. Papel 1707. vol. I. llibre sisè cap. LI. pp. 672-673.

60. Dictionnaire d'Histoire et de géographie ecclésiastiques. vol XI. col. 1070-1140. Carmelo. col. 1088, "les carmelites déchaussés".

61. E.VILANOVA, Història de la teologia, op. cit., pp. 465-467.

I.IPARRAGUIRRE, Historia de la Espiritualidad. op. cit., vol. II, pp. 173-174.

62. E.JUNYENT, "Retaule major de l'església de St.Teresa de Vic". Fulletó del 350 aniversari de la fundació del convent de Santa Teresa de Vic. Vic, 1966.

A. PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca, op. cit., p. 554. Document nº 227 sobre el contracte. A les pp. 214-219, descripció i esquema del retaule.

63. J.M. SOLA MORALES, "El retaule de Sant Josep de la parroquial de St. Esteve". Annals del 1978, publicats pel Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca. pp. 355-389. En la p. 369, recull la temàtica dels dos quadres de la figura de santa Teresa segons el contracte: "lo un ab la guarnició dorada en fals que es en la mateixa conformitat que estarà esculpida dita Santa en lo dit retaula y lo altrae (...) als quinze d'Agost de dita Sta. se troba entre Maria Santíssima y St. Josep dientli ells que ja estava neta y purificada de sos pecats posant-li una vestidura blanca com ha predestinantla ...".

64. A. HUERGA, Historia de la Espiritualidad. vol. II. op. cit., pp. 124-129. "El castillo teresiano". Comenta que en el 1554 va tenir l'oportunitat de llegir les "Confessions de Sant Agustí". El xoc entre la lectura i la realitat, entre vivència i expressió, és un dels punts clau de la seva autoconfessió. En la p. 129 comenta que tres qualitats tipifiquen l'Espanya mística: l'heroisme, conqueridor i missioner; l'amor a Déu, que es va afinant i aprimant fins la puresa del sonet "no me mueve ni Dios"; i la introspecció psicològica.

En les pp. 127-128 comenta la "Soledat Sonora" del doctor místic, que el 28 de novembre de 1568 inaugurava a Duruelo el primer convent dels descalços. Fray Juan de san Matias, que s'anomenarà des d'ara endavant fra Joan de la Creu, és la peça clau de la reforma teresiana dels carmelites. Va escriure "Subida", "Noche", "Cántico", "Llama" i una metafísica enamorada en la que analitza i descriu l'odissea de la santedat.

EULOGIO DE LA VIRGEN DEL CARMEN, Historia de la Espiritualidad. vol. II, p. 322, assenyala que l'aportació de Miguel de la Fuente és, segons Menéndez y Pelayo, "el mejor tratado de psicología mística que tenemos en castellano".

Miguel de la FUENTE (1574-1626), Las tres vidas del hombre, corporal, racional y espiritual. Toledo, 1623.

65. E. VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., vol. II. pp. 469-470.

66. *ibid*, pp. 470-471, explica el contingut de cadascuna de les obres.

67. SILVERIO DE SANTA TERESA, Historia del Carmelo descalzo en España, Portugal y America. Burgos, 1942. 11 vols. En el vol. 9, pp. 76-135, fa referència a Catalunya, i comenta el fet de les quatre religioses fundadores del convent de carmelites de Mataró, que van sortir de Barcelona el 25 d'abril de 1698.

SILVERIO DE SANTA TERESA, Influencia del espíritu de Santa Teresa en Cataluña. Burgos, 1931. 148pp. L'autor reflecteix el paper de Fray Juan Jesús Roca, apòstol teresià a Catalunya; els serveis que va fer a la reforma, i que és l'introduïdor de la reforma descalça a Catalunya, amb l'aixecament del convent de Sant Josep. Importants fundacions de l'orde seran: els descalços de Mataró, Tàrrrega, Perpinyà, Girona, Reus, i també fundacions femenines, com les carmelites descalces de Vic (1638), les de Mataró (1698), etc. A Barcelona s'ha de comptar amb la famosa i il·lustre biblioteca dels Jusepets.

68. J. MA MADURELL i MARIMON, L'Art antic al Maresme, del final del gòtic al barroc salomònic. Mataró, 1970. p. 86.
A. PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. *op. cit.*, document nº 185-188, en les pp. 521-524.

68 bis. A. PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. *op. cit.*, document nº 99.

E. CORTADE, "Transfers révolutionnaires" (vid nota 87 del capítol 1).

69. A. COMAS, Història de la literatura catalana. *op. cit.*, vol. IV, pp. 461-466. Exposa fragments de l'obra de Fra Antoni de Sant Matias, tot considerant que les seves "Obres espirituals" formen, en conjunt, un tractat de perfecció espiritual: "l'autor parteix, com és lògic, de la mortificació dels sentits i arriba a la contemplació i unió amb Déu", p. 462.

En les pp. 464-466 fa referència a d'altres exemples d'ascètica i mística, com una "Miscel·lània ascetic-

mística en català i castellà"; "la voluntad , unida a la divina amor, ja no aima sino ab força i puresa del diví esperit", glossa de fra Agustí Lluís Verde i Camps; i dos exemples de fra Esteve Pinell, sacerdot de la casa de missió de Barcelona; un "Discurs a favor de los monges..."; i un manuscrit de la B.U.B., el nº 621, que conté tres breus tractats o opúscles: 1er, "Apuntacions sobre la materia de discreció d'esperits", 2on, "Resum de la doctrina que pot servir per examen", i 3er, l'intitulat "Amor propi". En el segon, es fa resò de la doctrina de la llibertat espiritual de sant Francesc de Sales i de conceptes d'altres autors.

70. E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., pp. 475-484, parla de la figura de sant Joan de la Creu (1542-1591), que és d'una generació posterior a santa Teresa, de la seva vida i obra. De l'obra comenta que està constituïda, fonamentalment, per 4 llibres, dividits en dues parts diferenciades: primer un poema i segonament, una explicació o comentari del poema.

71. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad. op. cit., vol. I. pp. 905-907.

71 bis. Juan BRIZ, Vida prodigiosa del angel de las escuelas, Sol de la Iglesia y quinto doctor. Luz del Mundo, y estrella refulgente de la inclyta religion de Predicadores Santo Tomas de Aquino.

Madrid, oficina de Domingo Fernández de Arrojo. 1761.
Fr. Juan Briz, Colegial de Santo Thomas de la Universidad de Alcalá, lector de Artes, de la de Avila, y de Theologia Moral, del Convento de nuestra Señora de Valbuena de Logroño.

Obra que té les llicències oportunes ja en el 1747, atorgades per Don Joseph Antonio de Yarza, secretario del Rey N. Sr. su escribano de Cámara mas antiguo, y del gobierno del Consejo.

Aquest autor del segle XVIII, que escriu la biografia de sant Tomàs d'Aquino, exposa en les capítols XIII-XIV la humiltat profunda de sant Bonaventura, company del qui Tomàs admirava la sabiduria; puntualitza la singular paciència de sant Tomàs en els fets de Guillermo de Santo Amor i Gerard d'Abbeville. Així, diu l'autor, pp. 140-149: "donde mas se acrisolo el oro de su Paciencia fue en el fuego de la Persecución, que a las dos Religiones de Predicadores y

Menores quiso hazer cenizas en Paris. Un Doctor que supo hacerse aplaudir, de aquella Universidad, llamado Guillermo de Santo-Amor sollicito (...) extinguir las Religiones Mendicantes. (...) Guillermo y sus secuaces arrojaron de la Universidad a aquellas luces del mundo, Ventura y Tomas ...". El papa següent d'Innocenci IV, Alexandre VI, va treure la bula contra les ordes mendicants, i va tornar a oferir i donar les càtedres de la Universitat als qui l'havien perdut. Guillem va ésser declarat heretge, els seus llibres cremats i es va autoritzar, aprovar i confirmar la doctrina del 19e Opuscle, escrita per Tomàs, com sana, segura i catòlica.

72. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad. op. cit., vol. I. pp. 913-916 i 920-921.

E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., pp. 102-103. "L'estudi de la teologia entre els dominics".

73. H.GRAEF, María. La mariología y el culto mariano a través de la historia. Barcelona, 1968. pp. 356-357, 361-363 i 392-393.

A.HUERGA, Historia de la Espiritualidad. op. cit., vol. II. pp. 63-64. En el XV es dóna el "moviment" de l'humanisme cristià. L'autor presenta un apartat de les "devocions passionàries", on s'ha d'emfasitzar la pietat popular a partir de la teoria del Doctor Angèlic, el qual va destacar el valor d'allò sensible en la vida pietosa. La religió que millor li va al poble és aquella que entra pels ulls, amb el seu volum de matèria, i les seves impureses, no l'abstracta i pura. Així, s'han de promocionar les devocions passionàries, el culte a la Verge, als sants, els santuaris, les confraries, etc.

Aquest concepte va ésser adoptat per la reforma post-tridentina, com es desprén de les sessions de Trento. Vegeu S.KIRSCHBAUM, "L'infuso del Concilio di Trento nell'arte". op. cit. pp. 112-116.

74. I.IPARRAGUIRRE, Historia de la Espiritualidad. op. cit., vol. II. pp. 145-147 i 150-152.

E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., pp. 104-107, comenta la reforma i teologia dels franciscans, on el moviment de l'observança es desenvolupa vigorosament a tota Europa; a Itàlia es manifesta a través dels grans predicadors itinerants, com Joan de Capestrano, Bernardino de Siena, etc.; a Espanya, per Pedro Ragalado (+1456), san

Pedro de Alcántara (+1562). Però el realitzador més eficaç és el franciscà cardenal Jiménez de Cisneros, qui, amb energia i tenacitat, va treballar per la reforma concebuda con un retorn al primitiu esperit de pobresa i de penitència, i va aconseguir vèncer l'oposició dels conventuals, hostils a tot canvi. Indica l'autor la presència i intervenció de dinou franciscans espanyols en el Concili de Trento, entre ells l'auxiliar de Barcelona, el franciscà mallorquí Jubí; humanista i teòleg, que feu sentir la seva veu a propòsit de l'eucaristia i de la penitència.

75. E.MALE, El barroco, op. cit., pp. 417-418.

75 bis. Els temes del Roser i de la Passió de Crist els ampliarem més endavant. Ara vull remarcar les obres de caràcter immaculista que tenen trascendència literària, segons Rosa González Peiró, op. cit., (nº 34), pp. 442-443. Miquel Joan OSONA, Sermó de la Immaculada y cándida Concepció de Maria Santíssima. Predicat en sa festivitat en la seu de Barcelona. Donat a estampar per ordre dels il.lustres majorals de la confraria de la Concepció de la Puríssima. Barcelona, impremta de Gabriel Nogués, 1636. Perg.

Montserrat PARAREDA, Sermó de la Immaculada Concepció de la Verge Maria Mare de Déu. Predicat a la seu de Barcelona per lo [...] canonge de la seu, en el dia de la sua festivitat de l'any 1634. Barcelona 1635.

Obres anteriors, i escrites en castellà, són:

Pedro VAZQUEZ, Sermón predicado por el padre fray [...] en la fiesta que la ciudad de Barcelona hizo en su iglesia cathedral el domingo 14 de agosto por el decreto que nuestro Santissimo Padre Gregorio XV dio en favor de la Purissima Concepción de la Virgen María. Barcelona, 1622.

Estevan DUARTE, De la antigua y gran devoción de la sagrada orden de Ntra. Senyora del Carmen hacia la Immaculada Concepción de la Virgen María, por el Fr. [...] de la misma orden. Barcelona, Estevan librereros, 1622.

Pere Estaper religiós de l'orde dels mínims, cal.lificador del Sant Ofici, i teòleg eminentíssim, té una obra dedicada a la Immaculada Concepció:

Pere ESTAPER, Sermó de la sempre pura Immaculada Concepció, predicat a la catedral de la ciutat de Barcelona, en son dia, per lo [...]. Barcelona, Sebastià de Cornellas, 1642. 12 fulls. Texte de la col.lecció de Follets Bonsoms de la Biblioteca de Catalunya, nº 6107.

Jeroni PUIGVERT, Sermó en alabanza de la Purissima Concepció de Maria que se predica en la cathedral de Barcelona en lo

dia de la Concepció. Any 1641, per lo [...] monjo del Real Monestir de Nostra Senyora de Poblet.

Gonzàlez Peiró comenta que a excepció, bàsicament, d'aquestes obres, doncs n'hi ha força més, la formació cultural del clergat català en la primera meitat del XVII és pobre, ja que tots els esforços anaven destinats a la lluita político-religiosa, com hem vist en l'obra de Gaspar Sala. Hipòtesi que no comparteixo en absolut, doncs a part dels sermons immaculistes que cita hi ha d'altres obres de caràcter devot, missional, teòric, que arrodoneixen i complementen el panorama literario-religiós de Catalunya en aquest període. Pot-ser sí que aquestes obres no són d'una gran qualitat literaria, com argumenta l'autora, o no es troben escrits referits a qüestions teològiques com "els referits a la pugna entre maquiavelistes i anti-maquiavelistes, i tacistes que tractaven de conciliar la antinomia entre els principis de la moral cristiana i les exigències de la raó d'estat"; o el debat que enfrontava a dominics i jesuïtes sobre la distinció entre essència i existència, i d'altres tesis tomistes posades en qüestió per Francisco Suárez, etc.; sinó que les publicacions es dediquen, com indica Gonzàlez Peiró, a vides exemplars de sants i varons il.lustres, devocionaris, preparació per rebre els sagraments, o actitud del fidel front la mort, etc. I jo em pregunto, perquè no es troben escrits d'aquesta mena? Pot-ser perquè no preocupava als religiosos del país formular-se qüestions sobre exigències de moral i raó d'estat, perquè Catalunya estava perdent l'estat i així es manifesta en els pamflets polítics. D'altra banda, les lluites entre tomistes i suaristes es palesen en l'ocupació de les càtedres de la Universitat de Cervera, i alhora, els jesuïtes fidels partidaris de la monarquia no defensaven la llengua catalana ni els interessos de les classes més modestes; tenint present la realitat històrico-social del país podria entendre's que la producció literària, en la mateixa mesura que l'artística, és un reflex del sistema ideologico-social d'un país, al mateix temps sistema influenciat d'una manera molt directa per la política i l'economia d'aquest país i dels que l'envolten, Castella i França. Tanmateix, el que denota aquesta literatura és la forta incidència del catolicisme en la societat; societat que, com ja hem indicat, té un component cultural de caràcter religiós molt arrelat.

76. I. IPARRAGUIRRE, Historia de la Espiritualidad, op. cit., vol. II. pp. 157-160.

Fra Ramón CAPUA, Història i portentosa vida de la exètica i seràfica verge santa Caterina de Sena, de la tercera orde de penitència del gloriós pare i patriarca sant

Domingo; excel·lent i poderosa advocada en lo concepte de Déu per a impetrar als pecadors perfecta contricció, per a conseguir la pau, la defensió contre les calúmnies i murmuracions i els poderosos auxiliis de Déu contra lo infernal enemic.

Arromançada per lo R.P.Fr.Tomàs Vessach de l'orde de Predicadors, de l'altra que en llengua latina lo mestre general de dita orde fr.Ramón Càpua, confessor de dita santa, i en aquesta segona impressió augmentada en la quarta part de l'obra per un humil devot servent de la seràfica santa Caterina.

Imprés Antoni Balle. València 1736.

cf. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., vol. IV. "Vides de sants", p. 440. I també: M.AGUILO, Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860. Sucesores de Rivadeneyra. Madrid, 1923. nº 1079-1080. L'obra de fra Ramón Càpua citada és la nº 1081.

77. I.IPARRAGUIRRE, Historia de la Espiritualidad. op. cit., vol. II, pp. 162-163.

78. Ibid. Es pot ampliar aquesta informació en H.JEDIN, "Il significato del Concilio di Trento nella storia della Chiesa", op. cit., pp. 117-136.

79. E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., pp. 419-420. "El Missal de Pius V; el Breviari romà". Comenta que Pius V promulgà el Breviari romà el 1568, i el missal romà el 1570. Aquest enfoc centralista i unitari de la litúrgia comporta, en temps de la Contrareforma, una concentració en l'Eucaristia, que havia de produir un notable floriment espiritual. Argumenta Vilanova que l'Eucaristia és vista sovint més com un terme que no pas com un signe que acompanya el pelegrinatge cristià. L'eufòria de l'art barroc sembla afavorir-ho. Cita diversos exemples de centre Europa, d'Austria, Baviera. Crec interessant recollir el comentari de que "en molts frescos i creacions artístiques apareix l'Església asseguda en un tron, gloriosa i majestàtica, mentre que els seus enemics, - Luter i Zuingli, els turcs i el dimoni - intenten en va llançar-se contra d'ella. Aquesta trionfal barreja de victòria terrena i de glòria celestial es manifesta també en innumbrables apoteosis: Maria i els sants, fundadors d'ordes religioses, i ordes

mateixos. Sumptuositat terrena i resplendor celestial serveixen alhora per a divinitzar el que és terré i per humanitzar el que és diví. L'euforia del triomf...", p. 420. I d'aquesta fina descripció sorgeix la pregunta, no és aquesta temàtica la que emergeix per excel·lència en l'obra barroca que treballem?, i d'aquí, no és doncs el barroc catòlic un art contrareformista?. Weisbach, en el 1942, ja ho havia plantejat en "El barroco, arte de la Contrarreforma"; es manté doncs aquesta hipòtesis?

80. E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., pp. 416-418. En la nota 76 de la pàgina 417 presenta tot un seguit de catecismes, difosos en el segle XVI abans del catecisme romà, a Roma mateix, a Itàlia, França, Països Catalans, i Espanya, tot indicant que als segles XVII-XVIII els catecismes més difosos foren els de Francesc Orriols, bisbe d'Elna; el de Jean Hervieu Basan de Flamenville (1698), continuació del de Pere Màrtir Coma, l'inicial era de 1651; el de Francesc Antoni de la Dueña i de Cisneros, continuador del catecisme del bisbe d'Urgell, Simeón Guinda; el del bisbe de Solsona, etc.

Aquesta informació queda corroborada amb la consulta de l'apartat "Catecismes", pp. 409-415, de l'obra d'Antoni Comas, i la referència del catàleg de Marià Aguiló. Així, puc ratificar les obres:

F.ORRIOLS, Diálogos de la doctrina cristiana que són norma, forma i pauta, ab los quals los pares, amos i mestres poden fàcilment complir la obligació que tenen d'ensenyar la doctrina cristiana a sos fils, criats i deixeble. Jaume Bro, estamper, Girona. s.d. Obra que fou molt reeditada al llarg del segle XVIII. Vegi's M.AGUILO, op. cit., nº 310-321, i també A.COMAS, op. cit., p. 413, nota 24. "Obres originals del paborde de Castellterçol Francesc Orriols". En les pp. 414-415 presenta un ampli comentari d'aquest catecisme, indicant el propòsit de l'autor, el d'oferir unes lliçons fàcils i entenedores de la doctrina cristiana a la gent senzilla, que es presenta en forma de diàleg, preguntes i respostes breus, que sintetitzen, amb amabilitat, les qüestions doctrinals.

81. S.DE GUINDA, Breu compendi de la doctrina cristiana que per benefici de sos súbdits, en estil facil i clar, ha ordenat. Estamper Pere Ecuder, Barcelona. s.a. en l'edició consultada de la Biblioteca Balmes.

Vegeu M.AGUILO, op.cit., nº 322-327 i A.COMAS, op.cit, p. 410, notes 7 i 8. En la nota 8 presenta l'edició del catecisme de F.Antoni de la Dueña i de Cisneros de 1799,

imprempta de la Universitat de Cervera.

R.LASALA, Catecisme menor de la doctrina cristiana, disposat ... Impremta de la Universitat de Cervera, 1790. Vegeu M.AGUILO, op.cit., nº 333-334 i A.COMAS, op.cit., p. 410, nota nº 9. A.Comas puntualitza que la qüestió de la llengua emprada en la redacció d'aquestes obres va directament relacionada amb els aspectes de la pastoral. Així, el concili provincial de Tarragona de l'any 1595, manà editar un catecisme en català, i així mateix ho disposa el sínode de Barcelona del 1600. Trobem més de trenta catecismes publicats en català, i com ja hem fet constar, n'existeixen una bona quantitat d'inèdits.

82. Catecismo romano para los Párrocos según el decreto del Concilio de Trento, mandado publicar por San Pio V pontífice máximo y después por Clemente XIII. Traducción y anotaciones por el pbre Anastasio Machuca Diez. Cura de la Real Casa de Campo. Texto latino y castellano. Con licencia de la autoridad eclesiástica. Madrid, libreria católica de Gregorio del Amo, 1911.

Catecismo Romano-Catecismo del Concilio de Trento. Texto castellano y latino. Edición, introducciones y notas doctrinales del P. Martín Hernández. Madrid, 1956. B.A.C.

83. A.CLARET, Catecismo de la doctrina cristiana explicado y adaptado a la capacidad de los niños con muchas estampas. Nueva edición. Barcelona, libreria religiosa. Imprenta de Pablo Riera, 1853.

84. I.IPARRAGUIRRE, Historia de la Espiritualidad. op. cit., vol. II, pp. 299-301. Indica que la versió moderna de la seva obra la ofereix P.Menéndez Reiga de O.P. Los dones del Espíritu santo y la perfección cristiana. Traducción, introducción y notas doctrinales. Madrid, 1947. Comenta Iparraguirre que Juan de Santo Tomás era confessor de Felip IV, que el va acompanyar a Lleida contra la "secesión catalana", i va morir el 17 de juny de 1644.

85. C.BARRAQUER, op. cit., vol IV. pp. 407 i ss, artículo sexto. Comenta l'incendi i el robatori en el 1835; en la p. 457 es presenta la il.lustració d'un gravat del retaule del Roser.

PI I ARIMON, op. cit., pp. 562-565. Tracta dels "conventos

e iglesias demolidas". Convento de Santa Catalina Virgen y Mártir, real convento de religiosos de la O.P. de Santo Domingo de Guzmán primera de las mendicantes. Cremat el 1835.

MARTI BONET ET ALT. op. cit., p. 85.

M.REVUELTA GONZALEZ, La exclaustración (1833-1840). Madrid, 1976. pp. 288-292, fa referència als incendis i assassinats a Barcelona. L'autor es basa també en l'obra de Barraquer. En la nota nº 89 cita tots els convents que té aleshores Barcelona.

86. DOMINICOS, Noticias históricas. B.U.B. 1 vol.-Fol.32,5cm. Perg. Memoria de las obras realizadas en el convento de Santa Catalina de Barcelona para reparar las ruinas ocasionadas por el sitio. 2 hojas man.

[Sucesos memorables del convento de St.Catalina de Barcelona en los años 1740-1741-1742]. 10 hojas man.

[Noticias pertenecientes a los conventos de Cataluña recogidas por el P. lector Fr.Pedro Martir Anglés 1732]. 30 hojas manuscritas, encuadernación con noticias históricas desde 1585-1774.

DIAGO F.O.P., Historia de la Provincia de Aragón de la orden de Predicadores, desde su origen y principio hasta el año 1600, dividida en dos libros. Barcelona, Sebastián de Comellas en St.Catherina, Mn. 1599. 10 hoj. + 294 fol. 5hoj. Exemplar consultat en la Biblioteca del Seminari.

HERNANDO DEL CASTILLO, Historia de St.Domingo y de la orden de Predicadores. Valladolid, impreso por Francisco Fernández de Cordoña. Año 1612. 5 vol.

Em remeto a l'article que he escrit recentment sobre "la salve":

M.A.ROIG i TORRENTO, "La Salve, tema artístic-literari de la capella dels Colls. Sant Llorenç de Morunys" (1990). I.E.I., en premsa. Nota 7.

Vegeu també:

M.SEGRET i RIU, M.A.ROIG i TORRENTO, L'altar dels Colls. Sant Llorenç de Morunys, 1984. pp. 192 i 199.

87. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura. op. cit., vol. II. Joan Roig, pare i fill. pp. 118-121.

J.R.TRIADO, L'època del barroc. op. cit., pp. 102-116. L'autor afageix també una tela pintada del martiri de santa Agnès pel retaule del convent de santa Caterina, del 1678, obra del pintor Miquel Martorell.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., pp. 108-109, parla de l'organització de la confraria del Roser, en la que el prior del convent era sovint el prior de la

confraria, i els documents nº 116-144 referents a dit retaule.

88.A.PEREZ SANTAMARIA, "Retablos catalanes de Ntra Sra. del Rosario". B.S.A.A. de la Universidad de Valladolid, 1989. pp. 309-327, + 4 p. de làmines.

A.PEREZ SANTAMARIA, "Iconografía de Nuestra Sra. del Rosario en Cataluña". Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar, nº XXXVII. Zaragoza, 1989. pp. 121-142. Les fig. 7-10 són referents al convent de Santa Caterina.

89. Fra Jeroni TAIX O.P., Llibre de Miracles de Nostra Senyora del Roser. Cervera, Estampa de la Pontificia y Real Universidad per Manuel Ibarra, l'any 1680. Doctors en teologia, de l'Orde de Predicadors. Ara novament anyadida la confirmació i publicació de les Indulgències, Jubileus, y Absolució per la hora de la mort, de la Sagrada Congregació, y Santíssim Pare Innocencio XI als Confreres d'ella en lo any 1680.

Vegeu més informació sobre les diferents edicions d'aquest texte en M.AGUILO, op. cit., nº 942-955.

90. Jaume BARON O.P., Llibre del Rosari de Nostra Senyora del Roser, y tesor per los vius, y per las animas del Purgatori, per las moltas Indulgencias y alabanzas del Rosari de Maria Santíssima.

Aprovació de Manuel Caralps de l'O.P. teòleg del Concili Provincial de Tarragona. s.d.

Edició de la Biblioteca Balmes i que he consultat més detingudament. Afegir també el Mn. 1102 de la B.U.B., format per plàtiques del Santíssim Rosari en català, del 1626. N'hi ha 12, i en el proemi al lector hi ha una defensa de la predicació en llengua vernàcula.

91. Jaime REBULLOSA, Thesoro spiritual de la Yglesia militante. Van recopiladas en él las dificultades más importantes (...), acerca de la materia de indulgencias y jubileos con el verdadero modo de ganarlos. Compuesto por [...].

Barcelona, Jaume Cendrat 1601. Perg. B.U.B.

Jaime de REBULLOSA, Descripción de todas las provincias y reynos del mundo sacada de la Relaciones toscanas de Iuan Botero Benes (...) por [...].

Barcelona, Gabriel Graells i Giraldo Dotil, 1603. Perg.
B.U.B.

91 bis. Jaime REBULLOSA, Relación de las grandes fiestas de Barcelona (...) a la canonización de su hijo San Ramón de Penyafort de la O.P. (1601). Barcelona, Jaime Cendrath, 1601. 8a. Perg. (20,5 cm).

I.COLL, "Els Altars de l'església parroquial". Butlletí del Centre d'Estudis Sitgetans, any II, nº 5. Febrer, 1977. s.n.

92. C.BARRAQUER, op. cit., vol. IV. p. 495. Remet a Ramon N.Casas, "Record de l'Exposició de documents gràfics". Barcelona 1901, p. 222.

J.R.TRIADO, L'època del barroc. op. cit., p. 206, parla del convent de Sant Francesc, però no dóna informació precisa sobre l'obra.

MARTI BONET ET ALT., op.cit. p. 85.

93. M.REVUELTA GONZALEZ, La exclausturació. op. cit., pp. 292-299, tracta de la generalització de l'exclausturació a Catalunya.

94. L.BATLLE i PRATS, "El retaule major del monestir de Santa Clara de Girona obra de Pau Costa". Anales del Instituto de Estudios Gerundenses del Patronato <<José Mª Quadrado>>. vol. XXIV, 1978. pp. 1-17. L'autor aporta una apèndix documental; parla també del retaule de Sant Martí, de Cassà de la Selva, pp. 9-10. Presenta una il·lustració del retaule de la Concepció, p. 8, i en la p. 9 dues il·lustracions del retaule de Cassà.

En les pp. 6-8 exposa les vicissituds sofertes pel retaule fins a la seva pèrdua; el convent de Santa Clara va ésser clausurat el 1869 i cedit a l'Ajuntament per a serveis i utilitats. El retaule va ésser traslladat primerament a l'església parroquial de Sarrià, i en segon lloc, a Salt, on les clarises van procedir a la construcció d'un nou convent, en el que el retaule fou cremat el 1936.

95. Fra Jaume JANER, Manual instrucció de novicis i novament professors de la religió de nostre pare sant Francesc de la província de Catalunya. Imprés per Llorens de

Bartomeu Giralt. Barcelona, 1755.
cf. A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit.,
vol. IV, p. 428, nota 12. Comenta Comas que d'aquesta obra
se'n feren dues edicions més; vegi's AGUILO, op. cit., nº
810-812.

96. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit.,
vol. IV. p. 458. De l'obra de Pere Salses i Trilles en parla
a les pp. 375-380. Obra d'intenció pastoral, fruit del
concili tarraconense del 1727.

Pere SALSES i TRILLES, Promptuari moral-sagrat i catecisme
pastoral de plàtiques doctrinals i espirituals sobre los
punts de la doctrina cristiana per predicar en la
quaresma diumenges i demás festivitats ocurrents, per
difunts i ànimes del purgatori, rogatives per aigua i
altres necessitats, ab sos índices de la Sagrada
Escriptura, de les plàtiques i coses més notables que en
ell se contenen. Utilíssim a tots els rectors i tenint
cura d'ànimes per predicar i ensenyar a sos feligressos
lo camí de la virtud i doctrina cristiana, utilíssim
també als pares de famílies per ensenyar i educar a sos
fills i filles lo camí del cel, de la virtud i doctrina
cristiana per una perfecta i santa educació.
Estampa Teresa Piferrer. Barcelona, 1754-1757.

97. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit.,
pp. 428-429. Per la referència a les edicions del segle
XVIII, vegeu AGUILO, op. cit., nº 761-765; i pel que
respecte les obres de la Tercera Orde de sant Francesc en
els segles XVI-XVII i XIX, AGUILO, op. cit., nº 759, 760-
763 i 772-776, respectivament.

98. Fra Vicent SAPERA, terciari, Joyell preciós y adorno de
la ànima devota que vol perfectament agradar a Deu.
Conté la Regla, ordinacions, exercicis, gràcies i
indulgències de la venerable Tercera Orde de Penitència
del nostre pare Sant Francesc. Recopilat en breu summa
de graves i diversos autors que d'ella han escrit.
En casa de Francisco Cormelles, per Jacinto Andreu,
estamper. Barcelona, 1668.

99. Fra Vicent SAPERA, Joyell preciós. op. cit. Al lector,
dos folis sense numerar. Edició consultada de la Biblioteca

Balmes de Barcelona.

100. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., vol. IV. p. 429, nota 14. Exposa encara més exemples, dels que remarcarem la traducció catalana d'unes "Regles de la Tercera Orde"; remet a l'obra de Joseph-Sebastien Pons: J.S.PONS, La littérature catalane en Roussillon au XVII et au XVIII siècle. Paris, 1929. p. 176, comenta que l'obra va ésser publicada el 1721, i que no guarda contacte amb el pensament francès.

Les obres del convent dels franciscans de Sant Miquel d'Escornalbou, pp. 386-387, al camp de Tarragona, fundat el 1684 per preparar missioners. Activitats dels quals acabà el 1835. Així assenyaalem

Fra Josep COSTES, Amoroses veus ab que los pp. missionistes franciscanos del seminari de Sant Miquel d'Escornalbou conviden els pecadors. Vegeu p. 386, nota 2 de l'obra d'A.Comas. En la p. 429, Comas es refereix a aquesta obra, de la que subratlla que al final del manual de càntics de missions "Amoroses veus", es troba una notícia sobre la tercera orde i la manera de donar l'hàbit i de fer professió. També se'n treu la conclusió, segons l'autor, de que les pràctiques devocionals, especialment les del via crucis, són organitzades sota el patrocini dels terciaris franciscans.

101. Fra Francesc PLA, Manual, Instrucció de novicis. op. cit., p. 11.

102. Fra Francesc BAUCELLS O.F.M., Font mystica y sagrada del Paradis de la Iglésia dividida en quatre parts, en qué s'explica ab claredat i brevedat tota la doctrina cristiana, perquè ab facilitat la puguen saber i apèndrer la gent mes vulgar i necessitada.

Joan Jolis impressor. Barcelona, 1704, en primera edició.

Per més edicions, vegeu AGUILO, op. cit., nº 533-542, a més de les dades que ofereix:

J.M. MADURELL i MARIMON, "Llicències reials per l'edició de llibres piadosos catalans (1563-1704)". Analecta Sacra Tarraconensia. nº XXVIII. Barcelona, 1955. pp. 379-383. En la pp. 383 comenta que el comte de Palma, lloctinent de Felip V, va concedir el permís a l'estamper Joan Jolis i fill, de Barcelona, per imprimir el llibre Font mystica y sagrada, redactat per Fra Francesc Baucells, estampat a

Barcelona el 1704 i reeditat el 1711.

J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana. op. cit., vol. III, dedicat al segle XVIII. p. 48, "Sant Miquel d'Escornalbou", on assenyala la importància de l'obra de Baucells. Alhora comenta l'èxit assolit per l'obra i cita a TODA per indicar les edicions que se'n varen fer: quatre edicions catalanes setcentistes i tres castellanes.

E.TODA i GUELL, Història d'Escornalbou. Tarragona. Reyal Societat Arqueològica. 1926. pp. 109-122.

103. A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit. vol. IV. pp. 394-395. Obra traduïda al castellà i reimpressa moltes vegades al llarg del segle, era a quasi totes les cases catalanes d'aquell temps.

104. J.M.PUIGVERT i SOLA, Guerra i Contrareforma, op. cit., presenta el caràcter dels missioners a Catalunya i cita l'obra de fra Francesc Baucells.

105. J.DELUMEAU, El Catolicismo de Lutero a Voltaire. op. cit., pp. 232-237.

106. E.MALE, El barroco. op. cit., pp. 420-421.

A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit. p. 458. Comenta la influència de la doctrina i l'assimilació del mètode de sant Francesc de Sales, a obres del Rosselló de la segona meitat del segle XVII. Trobem per exemple, la traducció del Manual de doctrina cristiana (1669) i Ales per volar a Déu (1695) de Lluís Guilla. Per a més informació, l'autor remet a l'obra de J.S.PONS, Littérature catalane, op. cit., pp. 159-163. Pons presenta a Lluís Guilla com un deixeble de sant Francesc de Sales. En la p. 161, Pons observa que les obres de Francesc de Sales estan traduïdes a totes les llengües, i que el seu renom s'equipara al de Fray Luis de Granada.

107. PI I ARIMON, op. cit., vol. I. pp. 510-511. Avui parròquia de Sant Francesc de Paula. L'autor descriu l'interior de l'edifici.

ARXIU FOTOGRAFIC de la Casa de l'Ardica. Quarteró Garriga, nº 24. Hi ha imatges de l'edifici però no del retaule.

MARTI BONET ET ALT., op. cit., p. 85. Cremat el convent en el mes de juliol de 1835.

J.BADA, Situació religiosa de Barcelona. op. cit., p. 48.

108. M.TRENS, Tresor artístic de 1926. op. cit., pp. 27-28, parla d'un altar major al convent de Sant Francesc, obra de Amadeu.

C.BARRAQUER, op. cit., vol. IV. pp. 494-505; convent de Sant Francesc de Paula. En la p. 496 comenta que es van salvar el retaule major, barroc, i el retaule del Santíssim Sagrament. Obres de les que no tenim notícia precisa, essent una possibilitat el que es trobessin al Museu Episcopal de Barcelona, no obert al públic, i en vies de restauració.

109. J.M.PUIGVERT i SOLA, Guerra i Contrareforma. op. cit. Sobre l'organització dels caputxins:

BASILÍ de RUBÍ, Els Caputxins a la Barcelona del segle XVIII. Aproximació històrico-bibliogràfica. Barcelona, 1984.

I sobre les predicacions dels caputxins:

BASILÍ de RUBÍ, Un segle de vida caputxina a Catalunya (1564-1664). Aproximació històrico-bibliogràfica. Barcelona, 1978.

110. J.M.MADURELL i MARIMON, "Unos retablos de Bautista Palma, pintor genovés, de los Conventos Capuchinos de Olot, Lérida y Blanes". Estudios franciscanos, nº 274. Enero-abril, 1949. pp. 453-463.

P.ANDRES DE PALMA DE MALLORCA, "Los capuchinos en Cataluña y el fomento de algunas devociones populares". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXVIII, 1955. pp. 159-173. En les pp. 160-161 presenta la personalitat del pare Josep Rocabertí i la del Definidor General de l'orde. Comenta que els pares caputxins varen considerar sempre un deure sagrat, i un testament dels seus majors, el propagar les Quaranta Hores. També exposa com les altres ordes religioses, els terciaris franciscans, els jesuïtes i carmelites descalços, van ésser col.laboradors de la propagació d'aquesta devoció, en els convents dels Josepets, en l'església de Betlem, etc. pp. 161-162. Així mateix, V.P.Francisco Lobo, el gran predicador de finals del segle XVI, va acabar essent un gran predicador de l'Eucaristia.

111. P.ANDRES DE PALMA DE MALLORCA, op. cit., p. 164.

J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura, op. cit., vol. II. Segle XVII, pp. 89-90, fa un comentari sobre els autors de l'obra.

112. P.ANDRES DE PALMA DE MALLORCA, op. cit., pp. 166-167. Exposa que a la catedral de Girona va fundar la devoció a les Quarante Hores el P.Miquel de Rivera, caputxí de Girona, el diumenge de Rams de 1586 (dos anys després de la mort de P.Rocabertí). L'autor obté la informació de Vida Catòlica, Girona 1943, nº 5.

113. A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit., vol. IV. p. 359. El llibre de cants Aliment saborós repartit en varios i profitosos menjars, i el tractat Exercici devot per cada dia que, en les sues missions, enssenyen los pp. caputxins de la provincia de Catalunya en lo bisbat de Gerona. Impremta de Mateu Barceló. Barcelona, 1792. Comas comenta que ha tret la referència de AGUILO, op. cit., nº 574-581.

114. A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit., p. 429, nota 14. Impressos respectivament per Tecla Pla Viuda, Barcelona. s.d.; i Agustí Figueró i Oliva, Girona, s.d. Vegeu AGUILO, op. cit., nº 766-767.

115. A.COMAS, Història de la literatura catalana, op. cit. pp. 454-455, nota 84. Vegeu AGUILO nº 1027.

116. Joachim de BERGA O.F.M., Exercicio cotidiano de meditaciones a Maria ss. cuidadosa pastora de las Almas. Barcelona, Hnos de Juan Solís, 1764. Exemplar de la Casa de l'Ardiaca.

P.ANDRES DE PALMA DE MALLORCA, op. cit., p. 170.

M.A.ROIG i TORRENTO, "Una representació escultòria del Magnificat, <<Unicum exemplum>> del barroc català". Separata de les Actes de les jornades celebrades a Girona els dies 17, 18 i 19 de desembre de 1987. Barcelona, 1989. pp. 271-288. p. 274 i 288.

117. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad. op. cit., pp. 930-931.

118. E.MALE, El barroco. op. cit., p. 419. Mâle comenta el significat que li van donar als colors de la creu: la plata, pura llum, era el Pare; el blau, lívid i mortal, era el Fill crucificat; i el vermell, resplendent, l'Esperit sant, flama i amor. Santa Inés, jove màrtir, és patrona dels trinitaris i santa Catarina considerada la segona patrona de l'orde.

119. J.MATTOSO, *ibid.*

E.MALE, El barroco. op. cit., p. 420. Comenta que sant Pere Nolasc i sant Ramón de Penyafort van ésser els herois de l'orde, i els pares feien representar la seva vida en els convents d'Espanya. Altres sants són, sant Ramón Nonat i sant Pere Pascual (+1300), autor espiritual de tendència moralitzant que divergia del caràcter militar de l'orde.

120. J.MATTOSO, *ibid.*

121. A.HUERGA, Historia de la Espiritualidad. op. cit., pp. 172-173.

122. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit. pp. 165-169, presenta la descripció i esquema del retaule. En la p. 439, document nº 70, s'especifica el contracte de l'obra. J.R.TRIADO, L'època del barroc. op. cit., p. 120. Comenta que l'artista, ben conegut, Pasqual Bailon Savall (+1691), va realitzar quatre pintures de la capella de Sant Pere Nolasc i Sant Ramón en el 1688; un d'elles representa el lliurament de les claus a sant Pere, treta d'una estampa; a la volta hi ha el tema de la "glòria" pintat a l'oli. Triadó remet a l'obra:

S.ALCOLEA, La pintura en Barcelona en el siglo XVIII. Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona. vol. XIV-XV. Barcelona 1959-62.

123. Hom pot trobar més informació sobre el retaule i les pintures en l'article

J.M.MADURELL i MARIMON, "El retablo y las pinturas de la capilla de san Pedro Nolasco de la catedral de Barcelona". Archivo Español de Arte, nº XXXIV. Madrid, 1961. pp. 241-247. Aquest autor presenta la documentació sobre la intervenció de Salvador Viladomat, daurador, i de l'escultor Joan Roig i del pintor Pasqual Bailon Savall, alhora que descriu la capella. Referent a la decoració dels murs de la capella, en la p. 247 comenta que actualment els decoren dos grans quadres, o teles, dedicades a sant Pere Apòstol i al papa Silvestre, i damunt d'ells dos pasatges de la vida de sant Pere Nolasco, ofrena oferida pel canonge sagristà Pere Roig i Morell, qui roman sepultat en el pla del mateix altar.

124. J.BADA, Situació religiosa. op. cit. p. 49. Convent de Nostra Senyora de la Mercè, l'església del qual era posada sota la devoció de sant Miquel Arcàngel.

BOLETIN del Real Santuario de Nuestra Señora de la Merced. Año VII. 1963. Mayo, nº 17.

En el 75è aniversari del convent de la Mercè es va restaurar el santuari per Lluís Bonet Garí. Murals representatius dels misteris del Rosari en mosaics dissenyats per Josep Obiols, al qual també se li va encarregar la decoració de les petxines de la volta. Es van celebrar festes molt solemnes. En els cartells commemoratius, figures de la Verge de la Mercè i de mercedaris, com P.Francesc Lladó.

125. J.M.MADURELL i MARIMON, "La capilla de san Ramón Nonat del Castillo de Cardona y el retablo mayor del Santuario del Portell". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXXVIII. Barcelona, 1965. pp. 281-307. Pel que respecte el castell de Cardona, l'autor remet a l'obra de J.Serra i Vilaró.

126. J.SERRA i VILARO, El castell de Cardona. Cardona, 1954. 93 pp. En les pp. 46-48 parla de la "Capella de Sant Ramón". Comenta que en el 1683 el bisbe de Solsona, Lluís Pons, va beneir la capella deixant-la habilitada per la celebració de la missa; en el mateix any, afegeix Serra i Vilaró, la duquessa va fer entrega de la capella al canonge de la col·legiata de Sant Vicenç màrtir.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., en l'apartat de clientela, p. 113, es refereix als clients laics. Aquest n'és un exemple; el document nº 303 ofereix el contracte, que ja estava publicat en l'obra de Madurell i Marimón, qui ofereix un apèndix documental molt ampli, nº de

l'1 al 15.

127. J.M.MADURELL i MARIMON, op. cit., pp. 289-292. Document nº 16.

F.SANCHO, San Ramón y su Santuario. El Portell. Segarra, 1972. s.n. Hi ha un apartat dedicat al retaule de l'altar major i una il.lustració del mateix, juntament amb una breu descripció.

128. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura, vol. III. op. cit. lám. 60.

Per a més informació sobre Pere Costa vegeu B.BASSEGODA i HUGAS, "Pere Costa i Casas". THESAURUS, Barcelona, 1986. pp. 276-277.

129. C.BARRAQUER, Las casas de religiosos, vol. I. op. cit., cap. V: "Trinitaris calçats en la Santíssima Trinitat de Barcelona". p. 325 i 346.

PI I ARIMON, op. cit., vol. I. pp. 498-499, confirmen les tesis de Barraquer.

BARCELONA MONUMENTAL, op. cit., p. 190. En el 1936 es va destruir el grup de la Trinitat que s'havia conservat i en quedava una fotografia.

J.R.TRIADO, L'època del barroc. op. cit., p. 206. Convent dels trinitaris calçats, però no fa referència a les obres d'escultura.

130. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad. vol. I. op. cit. p. 930.

A.HUERGA, Historia de la Espiritualidad. vol. II. op. cit. p. 68.

131. E.MALE, El barroco. op. cit., pp. 421-422. Mâle comenta que, en el cas d'Espanya, els jeronis es troben associats a la "historia nacional", doncs a "Guadalupe conservaban una Virgen más antigua que la invasión árabe. En Yuste acogieron a Carlos V tras haber abdicado. En el Escorial, vivieron cerca de Felipe II (...) En Lisboa, en el Monasterio de Belén, indica el lugar en el que Vasco de Gama desembarcó de su vuelta a las Indias...", p. 421. També fa referència a múltiples representacions de sant Jeroni penitent.

132. J.BADA, Situació religiosa. op. cit., p. 51. Comenta la relació existent entre aquest monestir i sant Ignasi.

133. J.MATTOSO, Historia de la Espiritualidad. ibid.
E.MALE, El barroco. op. cit., no fa cap referència a aquesta orde religiosa.

134. J.BADA, op. cit., p. 48. No especifica el lloc concret de l'aixecament del nou edifici, però suposem que era a l'actual carrer del Bon Succés de Barcelona, i afegeix que van deixar una forta empremta en la ciutat.

135. A.MELENDZ PAULI, Efemérides històriques del Real Monasterio de san Matías de Barcelona (1426-1941). Barcelona, 1941. 60 pp. En les pp. 30-31, es fa referència al nou altar major.

136. C.BARRAQUER, Las casas de religiosos. vol. IV. op. cit., pp. 71-74. Servites - Nuestra Señora de Gracia de Ampurias. Mun. Castelló d'Ampúries.
J.M.MADURELL i MARIMON, "Retablos gerundenses 1570-1752". Anales del Instituto de Estudios Gerundenses. A.I.E.G., 1951. pp. 247-270. En la p. 250, "retablo de Santa María de Gracia de la villa de Ampurias". Documents nº XII-XIII.
A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p. 114. Documents nº 257-259.

137. Per a més informació sobre la Verge de la Mare de Déu de Gràcia vegeu
N.CAMOS, Jardín de María plantado en el principado de Cataluña. Gerona, Impremta de J.Bró, 1772. Bisbat de Girona, apartat nº III, on parla del Monestir de Nta.Sra. Maria d'Empúries.
ARXIU GAVIN, Inventari d'esglésies. vol. 13. "L'Alt Empordà". Barcelona, 1987.

138. J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana. vol. II. op. cit., p. 86. "el llibre es castellaníssim, si així em puc expressar, i ni una poesia catalana no figura entre les dedicades a l'elogiar l'autor".

139. ENCICLOPEDIA CATALANA, Monestir de Sant Joan de les Abadesses.

E.JUNYENT, El monestir de Sant Joan de les Abadesses. Barcelona, Junta del Monestir, 1976. 192 pp.

140. R.VINYETA, El monestir de Sant Joan de les Abadesses. (1975). Col.lecció Art i paisatge. La Garriga, 1979. pp. 27-28, "la capella dels Dolors o de la Pietat". L'autor comenta que la capella dels Dolors, al presbiteri, és una nau projectada modernament per Duran y Reynals que "amb una fina comprensió de l'art barroc, acompanya, de manera molt adient, la construcció del segle XVIII", p. 27.

141. B.TOLLON, Les retables sculptes en Roussillon et Cerdagne Française au XVIIIe siècle. Tesis de 3è cicle. Toulouse Le Mirail. 1972. pp. 119-120, Estagel - retable-Rosari, atribuït a Jacint Morató. També estableix paral·lelisme amb el retaule major d'Igualada. L'autor argumenta que Jacint Morató aporta l'estil rococó al Rosselló, estil de moda utilitzat pels artistes de Barcelona i de Vic en els mateixos anys.

142. I.IPARRAGUIRRE, Historia de la Espiritualidad. vol. II. op. cit. pp. 207-246. Cap. III, "Compañía de Jesús y los Ejercicios de San Ignacio". Assenyalem les dades aportades per l'autor: la formació a Manresa i a Montserrat de sant Ignasi (devotio moderna); i que l'orde es va aprovar el 27 de setembre de 1540 a Roma.

A.BONET CORREA, conferència sobre La ciutat barroca. Universitat de Barcelona, 24 d'abril de 1990. En el Cicle de Conferències Barroc Univers Cultural, va plantejar la idea de que els jesuïtes introdueixen, dins la mentalitat religiosa, el <<possibilisme>>, el que implica que siguin més oberts en tots els camps socials i presentin teories més pràctiques que el <<tomisme>> dels dominics. Aquesta idea crec que es pot enllaçar amb les disputes establertes entre tomistes i suaristes a la Universitat de Cervera pel que es refereix als conceptes teològics, però també es pot aplicar

al rol desenvolupat per l'orde en moments polítics conflictius pel país, com el de recolzar la monarquia francesa després del Tractat dels Pirineus i no comprometre's explícitament en la guerra de Successió espanyola, com varen fer els altres estaments religiosos; però, en canvi, una vegada resolt el conflicte, es varen decantar pel factor dominant.

M.Andrés MARTIN, Historia de la Iglesia en España. vol. III/2. op. cit., pp. 337-350, que tracten de la primera escola espiritual espanyola moderna, i de l'inici de l'oració mental metòdica, fins al llibre "exercicis espirituals de sant Ignasi".

A.RODRIGUEZ de CEBALLOS, Historia de la Iglesia en España. vol. III/2. op. cit. Aquest autor ha treballat l'art religiós a Espanya en els segles XV-XVI, i presenta, en les pp. 636-658, les diferents etapes i característiques de l'arquitectura religiosa; en la p. 638 comenta que no s'ha de despreciar l'impacte produït per l'anomenada arquitectura jesuítica, que "desempeñó un importante papel al haber contribuido decisivamente a imponer un tipo de templo radicado en los principios de funcionalidad cultural y de austeridad moral que flotaban en el ambiente de la Contrareforma católica". Les pp. 646-648 estan dedicades a les esglésies jesuítiques, les altres pp. les dedica a presentar altres tipologies d'arquitectura religiosa.

E.MALE, El barroco. op. cit., pp. 370-373, els jesuïtes. "Imago primi saeculi", llibre del centenari de l'orde.

E.VILANOVA, Historia de la teologia. op. cit., p. 400, indica que tant els ordes antics com els nous, van posar a la disposició del concili els millors homes; els jesuïtes eren Salmerón, Laínez i Pere Canisi.

143. E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit. vol. II. pp. 108-109. L'entrecomillat pertany a la p. 108.

144. E.VILANOVA, ibid.

A.HUERGA, Historia de la espiritualidad. vol. II, op. cit., p. 72. Comenta el caràcter ascètic de sant Felip Neri; es tracta d'una ascètica alegre, on conflueix la necessitat de fer agradable la pietat i convertir-la en font de goig; és aquesta característica una de les notes principals del seu apostolat actiu. Indica també que el seu millor llibre és la vida mateixa. El "gaudium" és l'efecte de la caritat, i la caritat engloba compasió, dolcesa i amor; és tot un programa pastoral. Es l'ascètica alegre de Fray Luis de Granada en la seva "Guia de pecadors" i és, tanmateix, l'estil de l'humanisme devot de sant Francesc de Sales.

Per a més detalls sobre l'oratori de Sant Felip Neri vegeu J. de C. LAPLANA, L'Oratori de Sant Felip Neri de Barcelona i el seu patrimoni artístic i monumental. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1978. Biblioteca <<Abad Oliva>> 13. Les pp. 63-70 fan referència a les escultures i retaules de l'església vella: un Sant Crist de Joan Grau, el retaule de l'Ecce Homo i l'escultura de la Immaculada Concepció.

145. E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., pp. 110-123.

146. J.BADA, Situació religiosa de Barcelona. op. cit., pp. 121-128.

147. S.SALOMO i M.GELABERT, Regla de la Vida molt util als pobres, rics i persones il.luminades. Avinyó 1753.

Obra que queda complementada amb un Manual de Càntics, segons indica

J.S.PONS, Littérature catalane, op. cit., p. 180. En la mateixa p. i següents, comenta detingudament "la Regla de la Vida" i la seva funcionalitat.

A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., pp. 396-398, comenta "la Regla de Vida".

148. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., pp. 398-400. "Manual de càntics".

M.AGUILO, op. cit, nº 567-571.

149. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., pp. 460-461. Presenta un ampli i detallat comentari de l'obra.

150. F. de SALAZAR, Exercicios de N. Padre San Ignacio de Loyola. Barcelona, impremta de Mª Angela Martí, viuda. Año 1766. 319 pp. En la pàgina següent a la portada completa es troba: "Aprobó este libro por el Ordinario, el P.Diego de Alastuei de la Compañía de Jesús; y por el Consejo, el P.Fr. Gabriel de León del Orden de San Agustín".

151. EULOGIO DE LA VIRGEN DEL CARMEN, Historia de la Espiritualidad. vol. II. op. cit., pp. 295 i 321-322.
E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit. p. 121.
Comenta que el P.Luis de la Puente era deixeble de santa Teresa.

J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana. op. cit., vol. II. p. 86, indica que a Tortosa s'imprimí, en el 1636, un "Modo de ajudar a ben morir ab perfecció" extractat de les obres del P.Luis de la Puente, per ordre del bisbe de la ciutat, J.Antolínez de Burgos.

152. Historia de la Espiritualidad. op. cit. p. 322.

Notes bibliogràfiques de l'apartat 2.2

* En aquest apartat començarem de nou la numeració de les notes, doncs el nombre elevat d'elles pot portar a confusió, tant de la que subscriu com del lector.

1. A.PLADEVALL i J.M.PONS GURI, "Particularismes catalans en els costumaris". II Congrés litúrgic de Montserrat (Secció d'Història), Montserrat, 1967. pp. 103-159. En les pp. 129-134 comenten que l'estudi de les consuetes dóna una visió més ajustada sobre la "pietat popular" de l'època del barroc, i estableixen, a partir d'aquest material amb caràcter d'inventari, quatre punts de referència per a fer una anàlisi de la pietat en els segles XVI al XVIII: a) les confraries, b) les processons, c) el culte als difunts, i d) les festes.

A.PLADEVALL, Història de l'Església a Catalunya. Barcelona, 1989. pp. 129-132, recull més sucintament l'aportació de l'article conjunt amb Pons Guri.

2. A.PLADEVALL, J.M.PONS GURI, "Particularismes catalans". op. cit. pp. 130-131. Consideren que són aquestes tres confraries les que centren la pietat general del poble; essent la més activa la confraria del Roser. La terminologia "pietat popular" emprada pels autors l'he entrecomillat perquè crec que no és la més adient, entre altres raons per l'abús que s'ha fet del terme popular.

A.COMAS, Història de la literatura catalana, vol. IV. Barcelona, 1981. pp. 415-425, que conformen l'apartat "Rituals, consuetes i sacramentaris". Comenta que els rituals mantenen la tradició del català com a una llengua noble i digna; les consuetes, en el segle XVII, centren l'esperit devocional de l'època, i molt concretament de les tres confraries més significatives, Roser, Minerva i de les Animes. En el segle XVIII les consuetes esdevenen llibres independents i autèntics costumaris religiosos. Aquestes apreciacions estan basades en l'estudi de Pladevall i Pons Guri, al que remet oportunament.

L'aportació de la consuetes com a document de costums de la població i també amb caràcter religiós, ha estat treballada per J.M.Puigvert i Solà:

J.M.PUIGVERT i SOLA, Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetes. Riudellots de la Selva.

Barcelona, 1986.

3. J.DELUMEAU, El catolicismo de Lutero a Voltaire, op. cit. pp. 237-240 les dedica a l'àmbit parroquial i la vida sacramental.

4. J.DELUMEAU, op. cit. pp. 237-238, es basa en un escrit de sant Vicenç de Paül al bisbe de Perigeaux en el 1650.
CH.HERMANN, L'Eglise d'Espagne sous le patronage Royal (1476-1834). Bibliothèque de la Casa Velázquez, nº 3. Madrid, 1988. Les pp. 88-99 tracten dels combats del nacionalisme eclesiàstic espanyol entre 1550-1750. Les pp. 94-95 recullen la Reial Resolució de Carles II sobre les consultes del Consell de Castella des del 1677 al 1691, on s'exposen esquemàticament. En les pp. 95-99, dedicades al conflicte que s'origina durant la guerra de Successió, l'autor recull textos de Francisco Solís, bisbe de Lleida i capità general d'Aragó, que en 1709 va escriure un "Dictamen sobre los Abusos de la Corte Romana por lo tocante a la Regalías de S.M. católica, y jurisdicción que reside en los Obispos de España". Considera que són els prínceps sobirans qui per la seva dignitat són pares i tutors dels seus vassalls: "Universales Patronos, y protectores de las yglesias de sus Reynos, y exactores del Derecho Natural, Divino y Canónico; por cuyos títulos, aunque no les es permitido dar leyes al altar, ni tomar yncienso en el, les incumba la obligación de hacer conservar aquellas en sus contros", p. 95. El conflicte indicat s'origina quan el papa Climent XI va reconèixer com a pretendent del tro d'Espanya l'arxiduc Carles, el que va dur a una ruptura de relacions diplomàtiques i financeres entre l'Espanya de Felip V i la Santa Seu, és a dir, de 1709 fins 1714. La pau d'Utrech del 1713 va permetre a Felip V començar a restablir de nou les relacions amb la Santa Seu. En les pp. 99-110 s'exposen els articles de les negociacions, la dificultat d'aquestes i les resolucions finals, que es van dur a terme el 1737. En el "Dictamen sobre el concordato de 1737" de Jacinto de la Torre, en l'article 23, comenta la restauració de les Ordinacions dins el dret integral de nominació del rei: "Este medio, realmente, es el mas seguro à la conciencia de S.M. por fundarse en tan claras y autorizadas disposiciones canónicas, a las quales se han uniformado los señores Reyes de Francia, en la consideración, que así como al Príncipe temporal pertenece la elección de los soldados, que deven militar vajo sus banderas, para custodia y defensa de sus reinos, corresponde à los Ordinarios, Príncipes de la Yglesia, el ministerio de contribuir y destinar a los

Pastores subalternos, soldados de Christo, para defensa de las Almas cometidas à cuidado, deviendo reponder de ellas al Tribunal Divino", p. 108.

5. Cal afegir que sobre les *santes ànimes del Purgatori* hi ha una abundant literatura de diferents gèneres literaris, saltiris, novenes, cançons, sermons, tractats, etc. Així trobem, seguint les referències de Marià Aguiló, op. cit., nº 1288, un "Saltiri de les ànimes del Purgatori", en 24ª, 24pp., sense portada ni lloc d'impressió, encara que probablement de Mallorca.

"Novena devota a les santes ànimes del purgatori, que practican les confreres de la Confraria de les Animes novament erigida en la Iglesia Parroquial de la Vila de la Bisbal"; Imprés per Joan Dorca, Vic 1775. En 8ª, 36pp numerades i 4 sense numerar, amb un gravat. Referència Aguiló, nº 1283.

De novenes se'n troben força edicions a la Biblioteca de l'Ardiaca: "Novena a les santes ànimes del purgatori", Barcelona, Joan Piferrer. 32 pp. s.d. I en forma d'oració: "Als piadosos cristians: la més heroica práctica de caritat a favor de les santes ànimes del purgatori". Impremta Valls. Vic, 1789.

Dels sermons destaca l'obra, impressa a Girona per Josep Bró el 1767, intitulada "Sermones de las almas del purgatorio sacadas de diversos y graves Autores, por un Sacerdote Devoto de las mismas Almas", de la que hi ha un exemplar a la Biblioteca Balmes.

Un tractat devocional és l'obra de Josep CARDONA "Contentos de la gloria que gosen los benaventurats i penes que passen los condemnats a l'infern i los justos al purgatori, extret dels sants pares i graves autors", imprés per Jaume Surià, Barcelona, llicències de 1708. Aguiló, nº 534. A la Biblioteca Balmes hi ha una obra amb el mateix títol però figura com autor un tal Joseph Jordana, el que penso es pot atribuir a un error d'una de les moltes edicions d'aquesta obra, que va gaudir de gran popularitat. Més popular va ésser encara l'obra de

Joseph BONETA, Gritos del Purgatorio y medios para acallarlos. Zaragoza, 1727, 254pp. Edició que hem consultat a la Biblioteca Balmes. D'aquesta obra hi ha sis edicions més, publicades a Barcelona en diferents anys, i una altra a Figueres, com hem pogut comprovar a la Biblioteca de la Universitat de Barcelona.

5bis. A.COMAS, Història de la literatura catalana. vol. IV. op. cit., pp. 437-438 i 457.

6. E.MALE, El barroco, op. cit., p. 409.

M.AGUILO, Catálogo de obras en lengua catalana. op. cit. En l'apartat de "Congregaciones y Hermandades" trobem les referències citades; el nº 778 per Santa Maria del Mar, el 786 per Igualada, i el nº 785 per Manresa.

7. Abbé M.JAMPY, "La Confraria del Santíssim Sagrament a Vinçà del Conflent". Paraula Cristiana, nº 55. Juliol, 1929. pp. 23-36.

8. M.AGUILO, op. cit., nº 796.

La fundació de la confraria del Roser s'atribueix a Sprenger en el segle XV, vegeu

A.HUERGA, Historia de la Espiritualidad. vol. II. op. cit., p. 64.

Més informació sobre aquesta confraria l'ofereix

F.CLOT i RIBERA, Llibre de la primera missa i de la Confraria del Roser. Barcelona, 1649.

obra que hem conegut a través de les referències bibliogràfiques, però que no ens ha estat possible consultar.

Aportacions crítico-literàries sobre el llibre

V.SERRA i BOLDU. Llibre d'or del Rosari a Catalunya. Barcelona, 1925.

són els articles de Víctor OLIVA i Pau VILA publicats al nº 13 de Paraula cristiana, Barcelona, gener de 1926. Així, V.OLIVA, en "L'art Rosaria a Catalunya", pp. 67-69, exposa l'evolució, a partir de la constatació del llibre de Serra i Boldú, de la Mare de Déu del Roser sota la invocació del Rosari, amb vuit il·lustracions extretes del mateix llibre. I P.VILA, en l'article "El llibre d'Or del Rosari a Catalunya", pp. 70-78, indica, en les pp. 70-72, que aquest llibre és una joia de bibliòfil, molt important per la impressió d'obres en català, i en les pp. 72-78, exposa el seu contingut per capítols.

La nova edició del llibre:

V.SERRA i BOLDU, Llibre popular del Rosari, folklore del Roser (1917). Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988.

facilita la tasca de l'historiador de l'art en la seva coneixença de tot el que envolta la Verge del Roser, goigs, festes, processons, localitats on hi ha confraries, etc.

9. Sobre la història de la confraria de la Puríssima Sang al Rosselló, vegeu

M.J.TROGNO, "Histoire de la Confrérie du tres precieux sang de Jesu-Crist", dans La procession de la Sanch. pp. 31-60. Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales. Perpignan, 1984. Les pp. 56-58 es dediquen a l'art religiós. Comenta que no es troben retaules dedicats a Crist abans del segle XVII en el Rosselló i considera, ratificant l'opinió d'Eugène Cortade, que el millor retaule de Crist és el que esculpí Miquel Anglada per la confraria de la Sang de Rivesaltes, el 1707.

En aquest llibret de la Sang, del que fa la presentació Joseph Deloncle, pp. 9-11, s'exposa, en català, un homenatge a sant Vicenç Ferrer (1350-1419), apòstol de la pau, perquè és el fundador d'aquesta confraria, en el gener de 1416. En les pp. 35-37 es parla de la seva fundació.

10 J.GIBRAT abbé, Notes historiques sur la confrérie du Rosaire en Roussillon. Perpignan. Imprimerie de J.Comet, 1912.

M.J.TROGNO, Les confréries en Roussillon aux XVI-XVII-XVIII siècles. Tesi de tercer cicle. Universitat de París 12, 1975. Hem pogut consultar en els Arxives Départementales de Perpignan la Mémoire de maitrise sous la direction de Jean Delumeau, Marc Venard et Jean Mayeu.

En aquest treball s'analitza la tipologia de les confraries, el seu funcionament, els sants de devoció i els llocs on es troben els altars. Del nombre de confraries d'oficis en contabilitza 51, del Rosari 52, 50 de devocions a sants, de la Minerva 13, i 12 de la Sang. També assenyala les confraries de sant Jordi i santa Bàrbara, dintre del grup de militars, i estableix un quadre sinòptic de les confraries de Pietat i devoció, de les que sobresurten les *âmes del purgatori* a Perpinyà, formada per confreres i confreres en el convent del mínims, i constata el retaule encarregat per la confraria el 1735, conservat a Sant Jaume de Perpinyà després de la revolució. En aquest mateix grup situa la confraria de la Sang, la del Rosari, la Minerva i les de sant Galderic i sant Cristòfol. Quan fa referències a la confraria del Roser, es basa en l'obra de Joseph Gibrat.

11. E.CORTADE, "Retables médicaux du Roussillon". Actes du 106 Congrès National des Sociétés Savantes (1981). Perpignan, 1984. pp. 197-205. Treball que ens serà d'utilitat en l'apartat d'iconografia per estudiar els sants Cosme i Damià entre d'altres, doncs el més interessant d'aquest article és que la llista de sants "metges" s'amplia considerablement, perquè abasta el sentit de curació,

salvació, etcètera, el que fa que Cosme i Damià no siguin els únics, encara que són els més tradicionals.

Y.CARBONELL-LAMOTHE, Les rétables sculptes du diocese d'Elne, 1643-1697. Tesi de tercer cicle. Université de Toulouse-le Mirail, 1971. 2 vols. Tesi que es pot consultar en els Archives Départementales i que constitueix un treball de conjunt del període anterior a l'estudiat per B.Tollon. Ell mateix ho indica en la introducció a la seva tesi, i s'hi basa oportunament. D'aquesta obra he dedicat una atenció especial al culte de sant Galderic, a qui dedica una part important del treball: un índex cronològic de les parròquies on es dóna el culte al sant, i on en la majoria dels casos encara és vigent un retaule; bibliografia sobre la vida del sant, de la que la referència bàsica és l'obra de l'abbé JAMPY, Saint Gauderique et son culte en Roussillon. Perpignan, 1928; texte del que es troben exemplars a Barcelona, al menys a la Biblioteca de Catalunya i a la Biblioteca Balmes; sobre la devoció del rei Lluís XIII pel sant patró dels pagesos, la confraria del sant, la relació que s'estableix entre el sant i les epidèmies, com la peste, i la inter-relació entre el sant i la pluja.

12. J.M.PUIGVERT i SOLA, Guerra i Contrareforma. op. cit., obté molta informació del Libre d'or del Rosari de Valeri Serra i Boldú.

13. V.SERRA i BOLDU, Llibre popular del rosari. op. cit., pp. 112-130 tracten de les confraries del Roser. Comenta aspectes sobre la fundació, la devoció en augment i l'administració de la confraria. La fundació de la confraria és obra dels pares predicadors en el segle XIII. A Barcelona, quan es fundà el convent de Santa Caterina, els dominics hi establiren la confraria de la Mare de Déu del Roser. La difusió del Rosari a Catalunya en els segles XIV i XV s'observa mitjançant els goigs, la fundació de beneficis, misses, altars i, fins i tot, estampes, gràcies al descobriment de la impremta. En el XVI, la data de 1571 va ésser decisiva en la difusió del Rosari, doncs correspon a la victòria de la batalla de Lepant. L'aportació dels papes Pius V, de l'orde de predicadors, i Gregori XIII qui va fixar la celebració de la festa, motiva un floreixement excentuat a Catalunya des de finals del XVI que durarà tot el XVII. El confrare P. Baron indica que no *s'ha de pagar res per ésser membre de la confraria*, però es donava el cas que cada poble fixava una quantitat de "caritat fixada en sous anyals pel major esplendor del culte", p. 114.

14. J.GIBRAT, Notes historiques. op. cit., pp. 19-21 i 23-24.

J.M.PUIGVERT i SOLA, Guerra i Contrareforma. op. cit. cita alguns exemples en els que el senyor del lloc és un membre fundador de la confraria del Roser.

15. V.SERRA i BOLDU, Llibre popular del rosari. op. cit. pp. 116-120, posa molts exemples de poblacions. La nota més comuna és que els priors i prioeres van a "donar comptes al senyor Rector", p. 117. En les pp. 120-130, exposa com s'arbitren els recursos per al sosteniment del culte. El més usual era captar en els dies de festa més importants, i si l'obra ho requeria, els diumenges, després de missa, les administradores anaven casa per casa per a fer la recapta.

16. J.M.PUIGVERT i SOLA, Guerra i Contrareforma. op. cit. Nosaltres podem afegir l'exemple de la confraria laical de Sant Llorenç de Morunys, estudiada per M.Segret i Riu: M.SEGRET i RIU, M.A.ROIG i TORRENTO, L'Altar dels Colls. Sant Llorenç de Morunys, 1984. pp. 16-147.

17. J.BOSCH, Els tallers d'escultura al Bages del segle XVII. Beca d'investigació de la Caixa d'Estalvis de Manresa. En curs de publicació.

J.GRAU, R.PUIG, "Les confreries de Montblanc durant el primer terç del segle XVIII". Quaderns de Vilaniu, miscel·lània de l'Alt Camp. nº 15, pp. 69-80. 1989. pp. 70-71.

18. M.J.TROGNO, "Histoire de la confrérie du tres...". op. cit. pp. 38-39. Puntualitza que en les confreries de les poblacions veïnes, com la de Vinçà, l'organització era una mica diferent de l'organització de la confraria mare, per característiques de l'administració local. Les pp. 39-40 estan dedicades a les finances.

19. M.VOVELLE, Ideologías y mentalidades. op. cit., pp. 60-64, on després d'haver criticat el mètode estructuralista de l'obra dirigida per Tapié - "Rétables baroques de Bretagne"

- defensa l'aportació de M.Hélène Froeschlé-Chopard que estableix un mètode de relació entre la iconografia i l'estructura parroquial.

20. M.H.FROESCHLE-CHOPARD, Les confréries, l'Eglise et la cité. Documents d'Ethnologie régionale, vol. 10. Centre Alpin et Rhodanien d'Ethnologie. Grenoble, 1988.
L.THEVENON, Penitents des Alpes-maritimes. Editions Serre, 1981.

21. L.THEVENON, Penitents des Alpes-maritimes. op. cit. Prefaci.

22. J.M.PUIGVERT i SOLA, Guerra i Contrareforma. op cit.

23. EVANGELISTA VILANOVA, Història de la teologia. op. cit. p. 397 i 418. Pràctica que es va estendre ràpidament per Itàlia.

24. J.GARRIGA, Renacimiento en Europa. Fuentes y Documentos para la Historia del Arte. vol. IV. Barcelona, 1983. En els apartats 44-45, pp. 345-352, presenta, respectivament, del Concili de Trento, "Decreto sobre la invocación, la veneración y las reliquias de los santos y sobre las imagenes sagradas", en una òptica crítica i d'aportació bibliogràfica. I de Carlo Borromeo, "Instrucciones para la construcción y para el mobiliario eclesiástico", 1ª edició, 1577; presenta les nombroses edicions d'aquesta obra i la bibliografia especialitzada al respecte. Els comentaris que he reflectit en el text correponen a la p. 350 d'aquesta obra F.D.

A.BLUNT, La teoría de las artes en Italia, del 1450-1600. (1940). Madrid, 1985. En les pp. 134-138 comenta l'aplicació del decret tridentí a la pràctica de l'arquitectura, exemple de Carlo Borromeo.

25. CARLOS BORROMEO, Instrucciones de la fábrica y del ajuar eclesiásticos. Libro I, 113. Introducción, traducción y notas de Bulmaro Reyes Coria. Universidad Nacional Autónoma

de México. Imprenta Universitaria, 1935-1985. El text s'ofereix en edició bilingüe llatí-castellà. A títol d'exemple, per observar la relació entre aquesta obra i la visita pastoral citada, tenim que el capítol XI tracta de "el altar mayor", lloc on s'han de col·locar, dins l'espai cultural, les grades que ha de tenir, el material d'aquestes, marbre, pedra o rajol en última instància. Capítol XIII, "del tabernáculo de la Santísima Eucaristía", que s'ha de col·locar a l'altar major, ha d'estar molt ben treballat i ha de tenir les imatges dels misteris de la Passió de Crist. Cap. XIV, "De las capillas y los altares menores", p. 20, "por consiguiente, en primer lugar, cuando sea menester edificar numerosos altares, y la iglesia, construida en forma de cruz, que conste de ábside y tenga dos como brazos...". Cap. XVII, "de la imágenes o pinturas", pp. 38-39, "Ahora, por decreto tridentino y por las constituciones provinciales el obispo debe tener cuidado acerca de las sacras imágenes que pía y religiosamente deben reproducirse". Es impressionant el grau de detall, precisió i control de tots els elements que descriu per l'església.

26. J.BADA, Situació religiosa. op. cit., pp. 115-118 respecte el Concili de Trento, i les pp. 118-120, que tracten dels bisbes barcelonins i el Concili, remarcant les personalitats de Jaume Cassador i del seu nebot Guillem Cassador, qui havent assistit a Trento, va aportar a Barcelona un impuls reformador extraordinari. En les pp. 164-167 s'exposa l'actuació de Cassador a Trento, on tenia el càrrec de canonista.

M.BATLLORI, "Renaixement i barroc", pp. 48-125. En les pp. 73-112, "els mallorquins a Trento". Dins Vuit segles de cultura catalana a Europa. Biblioteca selecta, assaigs dispersos. Barcelona, 1958.

M.BATLLORI, A través de la història de la cultura. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1979. Biblioteca <Abad Oliva>, nº 16. pp. 137-139.

M.BATLLORI, El canonista de Trento y obispo de Lérida Don Miguel Tomás de Taxaquet, hijo ilustre de Lluchmajor. Poema inicial de Maria Antònia Salva. Lluchmajor (imp. Mn. Alcover, Palma de Mallorca), 1946. 20 pp.

Comenta la coincidència d'aquest bisbe amb Joan Jubí, bisbe sufragani de Barcelona i pare del concili tridentí. Indica també que Taxaquet va estudiar lleis i teologia a les universitats i col·legis universitaris de Paris i Lovaina. Estudis que li van servir després del concili per crear seminaris conciliars especials pels qui volien dedicar-se al sacerdocí. Els anys més importants van ésser entre 1563-1577; en aquest darrer va ésser anomenat, per Gregori XIII, bisbe de Lleida. Havia treballat anteriorment com assessor de

Pius IV, Pius V i del mateix Gregori XIII. Finalment, indica Batllori, que va ésser amic de Carlo Borromeo.

27. E.VILANOVA, Història de la teologia. op. cit., p. 399, nota 12, i a la p. 113 indica que P.Nadal és el seguidor d'Ignasi en l'anonimat.

M.BATLLORI, Catalunya a l'època moderna. Col.lecció Estudis i Documents, nº 17. Barcelona, 1971. En les pp. 165-213, "lo bisbe Jubí"; les pp. 229-279, "Nadal i Trento, l'aplicació del Concili a Alemanya". I en les pp. 215-227, el mateix estudi sobre Taxaquet. De la figura de Jeroni Nadal, Batllori comenta que és molt poc coneguda fora de la Companyia de Jesús. Assenyala el caràcter anònim de la seva obra, com a simple col.laborador de sant Ignasi de Loiola, hipòtesi que ratifica Evangelista Vilanova. Aprofitant la commemoració centenària del concili de Trento, Batllori fa resorgir de l'anonimat aquest jesuïta, precisant la seva tasca intensa i definitiva en l'organització del nou orde contrareformista. "Nadal hauria passat a la història com un Ramon Llull de la Contrareforma, amb el qual uní la comunitat de pàtria, d'esperit i de llengua". p. 231.

28. M.BATLLORI, "Los grabados evangélicos del Padre Nadal" Tirada aparte de la Revista del Círculo de Bellas Artes. nº 15. Palma de Mallorca, 1946. 7 pp. Comenta que els gravadors, sota la direcció del propi Nadal, van ésser Antonio, Jerónimo i Juan Wierix, Adrián i Juan Colaert, i Carlos Malerij, tots ells flamencs. També hi ha làmines de Martín de Vos, deixeble de Tintoretto. La primera edició és del 1594-5, i la última de l'obra completa, del 1707.

A.RODRIGUEZ de CEBALLOS, Las imágenes de la historia Evangélica de Jerónimo Nadal. Edició facsimil i pròleg de [...]. Madrid.

J.NADAL, Imágenes de la historia evangélica. Barcelona, 1975.

29. J.BADA, Situació religiosa. op. cit., p. 68. Bada es recolza en els estudis sobre la reforma espanyola a Trento de Garcia Villoslada.

30. J.BADA, Situació religiosa. op. cit., p. 170.

A.DOMINGUEZ ORTIZ, "Aspectos sociales de la vida eclesiástica en los siglos XVII-XVIII", en Historia de la

Iglesia en España. vol. IV. Madrid, 1979. pp. 30-36, parla de la figura del bisbe; en la p. 33 considera que l'episcopat espanyol, comparat amb el d'altres nacions de la cristiandat com per exemple el francès, quedava en un bon lloc. Acostumaven a ésser populars, "lo prueba la frecuencia con que el pueblo acudía a ellos en sus calamidades, quejas y disturbios. Las cargas que pesaban sobre ellos explican también que, a pesar de sus cuantiosos ingresos, no pocas veces se hallaran en dificultades. El rey se llevaba una buena parte de sus rentas, y los pobres otra gran porción. La Curia romana exigía su participación, y sobre todo ello estaba la obligación (...) de mantener un tren de vida fastuoso...", p. 33.

31. J.BADA, "Origen dels bisbes de les seus catalanes, 1500-1982". Qüestions de la Vida Cristiana, nº 113. Montserrat, 1982. pp. 102-110. Presenta estadístiques, quadres sinòptics, en els que queda palesa la disminució dels bisbes d'origen català al front de la seu. La intervenció reial és decisiva. Els bisbats de Lleida, Urgell i Tarragona són els que compten amb una proporció més elevada de bisbes castellans. Bada es refereix a la seva obra Situació religiosa, op. cit., pp. 189-211, on es fa referència de la clausura del primer concili Provincial tarraconense per part del rei Felip II.

32. M.BARRIO GOZALO, "Notas para el estudio sociológico de un grupo privilegiado del antiguo régimen, los obispos del principado de Cataluña, 1600-1835". I Congrés d'Història Moderna de Catalunya. vol. II. Universitat de Barcelona, 1984. pp. 507-513. Es basa en els treballs de Bada pel que fa a la procedència geogràfica, i aporta noves dades des del camp sociològic, tenint present la demografia, la durada del pontificat, les rencúnies, l'origen social al que pertany la família, la formació cultural, els càrreggs previs i la movilitat espiritual. Aspectes presentats, tots ells, en percentatges però sense noms ni obres. Les pp. 511-512 estan dedicades a la formació cultural dels bisbes, amb quadres sinòptics molt aclaridors.

33. Obres, o millor dit tractats, sobre la teoria de sermons, tenim les de Fr.Fèlix de Barcelona, de Juan Bautista Escardo y de J.A.Ramírez:
Fr.FELIX de Barcelona, Instrucción de Predicadores, para hacer bien los sermones y predicarles provechosamente.

Tratado póstumo. Barcelona. Forcada, 1679. 187pp.

J. Bautista ESCARDO, Rhetorica (sic) christiana o idea de los que desean predicar con espíritu y fruto de almas (...) sacada a la luz por el Padre [...] de Mallorca. Herederos de Gabriel Guasp, 1647. 4 hoj. con 1 grab.+ 507pp. Perg. 21 cms.

El gravat consta de la representació de Crist amb un carro portat per animals, els dels símbols dels evangelistes, i més avall, dos sants.

Del Santíssim Sagrament, tenim les homilies:

Geronymo Batista LA NUZA, Homilías del muy ilustre Reverendissimo Señor don Fray [...] al Santissimo Sacramento. Barcelona. Sebastián de Cormellas, 1626. 16x10 cm. Perg. Conté cinc homilies: I, intitulada Santissimo Sacramento; II, Divino manjar que da Dios en el Santissimo Sacramento; III, De la mansión que hace Dios en el alma por el Santissimo Sacramento; IV, De la vida que comunica Dios a los que reciben el Santissimo Sacramento; i V, Del Santissimo Sacramento en quanto tiene razon de sacrificio y en ella se trata de la Misa.

Sermons en període de Quaresma dels autors Thomas Muniessa i Joseph Barzia Zambrana:

Thomas MUNIESSA, Quaresma II que dixo [...] en el Año 1681 en Santa Ma del Mar. Barcelona, Josef Lopez, 1682. 94pp. + 1 grab. Els títols de l'índex són molt il.lustratius: Sermón I, de ceniza; II, de enemigos; III, de las tentaciones; IV, de la señal de Ionas; V, de la piscina y pocos que se salvan; VI, de los hijos de Zebedeo; VII, de la vida y del vicio; VIII, del demonio mudo; IX, de las tradiciones farisaicas; X, la samaritana; XI, del ciego y de san Josef; XII, Lázaro; XIII, dolores de Maria. En la portada hi ha un escut amb l'emblema d'un lleó coronat.

J. BARZIA ZAMBRANA, Sermones doctrinales para el domingo de Ramos, dias de Semana Santa y Resurrección. Barcelona, Rafael Figueró, 1695. vol. III.

33 bis. De la Biblioteca de la Universitat de Barcelona, els sermons manuscrits de

J. A. RAMIREZ, Practica de curas y misioneros que contiene varios Sermones, Doctrinas, Letras y Dialogos. 2 vols.

"Parte segunda que dedica a la secretissima Reyna de los Angeles Maria, en su Assomption - Gloria. Titular de la ilustre Iglesia Bilbilitana. Doctor [...], Canonigo Magistral de la Iglesia Mayor de la Augusta ciudad de Calatayud, Examinador Synodal del Arcobispado de Valencia, y la Diócesis de Huesca, ciudad siempre vencedora y noble. Patria suya. Tomo II, con licencia. Valencia, por Feliciano Blasco. Junto al colegio Señor Patriarca, año 1689.

Segon volum que correspon al manuscrit Mn 07827 de 1689.

34. Vegeu la nota nº 56 bis del capítol 1.

34 bis. A.PLADEVALL, "Resum històric del bisbat de Vic". Estudi socio-religiós del Bisbat de Vic. Vic, 1969. Separata, 16pp. Les pp. 14-16 estan dedicades a l'època moderna, i específicament a la creació de la Universitat Literària de Vic, i com un cop extingida es posà en evidència la creació d'un seminari tridentí. La traça del retaule no es troba en la catedral de Vic; possiblement estigui al Museu.

35. J.LLADONOSA, "Lleida". Enciclopèdia catalana, vol. 9.pp. 212-213. Actualment s'està duent a terme un treball sobre el barroc a la Seu Vella de Lleida que abasta el període 1600-1705, per Joan Bosch i jo mateixa, M.A.Roig i Torrentó.

36. J.M.MADURELL i MARIMON, "El arte en la comarca de Urgell". Anales y Boletín de los Museos de Arte de Cataluña, vol. IV. Gener-abril, 1946. pp. 166-172. J.R.TRIADO, L'època del barroc. op. cit. "La Seu d'Urgell", pp. 170 i 190-191, no fa referència a aquestes obres. CATALEG MIL.LENUM, op. cit., p. 481. En l'apartat "Història de l'Església" es comenta que el bisbe de l'Urgell Antoni Pasqual (1687-1705) va ésser cèlebre per les seves visites pastorals a les parròquies de la diòcesi.

37. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura. vol. II. op. cit. Antoni Ferrer dintre del grup d'artistes poc qualificat. Es basa en l'obra de Matamoros. La informació sobre la tela del retaule de les ànimes ens la va proporcionar el Dr. Aureli Querol, actual canonge de la seu de Tortosa, qui també ens va facilitar la tasca fotogràfica, encara que en aquesta no s'han obtingut els resultats esperats. La consulta de les obres de Jose Matamoros i d' O'Callagham sobre la catedral de Tortosa, no m'han proporcionat la informació que cercava dels retaules. Vegeu J.MATAMOROS, La catedral de Tortosa. Tortosa, 1932. En l'apartat que fa referència als altars, i parla dels

escultors, comenta que Antoni Ferrer era mestre fuster de la catedral i hi va executar el retaule de les ànimes el 1716, p. 87, i l'altar de santa Anna, que es va col·locar el 1719. De l'altar major, del que hi ha una il·lustració en la p. 139, és obra del segle XV.

O'CALLAGHAM, La catedral de Tortosa. Descripción histórica de la misma, relacionada con la historia de la ciudad. Tortosa, 1890. Es una obra de metodologia històrico-política.

38. A l'Arxiu Municipal de Tortosa, dirigit pel Sr. Jesús Massip, i on treballa el company Albert Curto, em van facilitar la consulta de l'arxiu fotogràfic que tenen. En les fotografies, encara en plaques, s'hi troba "l'altar del Roser" de la catedral, de finals del XVIII, d'estil rococó, placa nº 276; un púlpit barroc, nº 273; i els nº 272 i 275 corresponen a altars barrocs molt senzills de parròquies del bisbat. De la resta d'obres de la Seu dels segles XVII i XVIII, excepte la capella de la Cinta, i l'esmentada del Roser, no hi ha cap fotografia.

J.R.TRIADO, L'època del barroc. op. cit. Les pp. 96-97 corresponen a la construcció arquitectònica, que el 1672 es confià al mestre de l'obra de la seu Diego Martínez. Capella de la Cinta, pp. 205-206. En la p. 206 hi ha una il·lustració. Les pintures al fresc són obra de Dionís Vidal.

39. J.M.MADURELL i MARIMON, "La capilla de la Inmaculada Concepción de la Seo de Tarragona". Instituto de Estudios Tarraconenses Ramón Berenguer IV. Tarragona, 1958. 245pp. Obra molt completa que dóna totes les dades necessàries per l'estudi detallat d'aquesta capella. Les pp. 29-40 estan dedicades al retaule i les pintures. El text va acompanyat d'un apèndix documental i il·lustracions.

Mn SANÇ CAPDEVILA, La Seu de Tarragona. Barcelona, 1935. B.B. obra póstuma. 192 pp. Dedicada a la capella de la Concepció les pp. 66-68.

Mn A.TOMAS AVILA, El culto y la liturgia en la catedral de Tarragona, 1300-1700. Tarragona, 1963. Les pp. 119-140 dedicades a les festes de la Santíssima Verge Immaculada Concepció i d'altres festes marianes.

C.MARTINELL, "La capilla de la Purísima Concepción de la Seo de Tarragona". Destino, 10-XII. 1960. pp. 29-31.

J.R.TRIADO, L'època del barroc. op. cit. pp. 81-84.

J.BOSCH, Els tallers del Bages. op. cit., presenta un estudi formal-estilístic d'aquesta obra.

40. Mn SANÇ CAPDEVILA, La Seu de Tarragona. op. cit. Capella dels sants Cosme i Damià, pp. 50-51.

Mn TOMAS AVILA, El culto y la liturgia. op. cit. pp. 140-168. "Culto festivo a fiestas significativas".

41. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., p. 222, els goigs a sant Cosme i Damià. Remet a l'obra d'Amades, goigs, p. 66.

En les pp. 213-221 exposa l'origen, el gènere i la pràctica dels goigs. Una aproximació breu del que són aquests cants seria: gènere poètic semi-popular d'arrel medieval, molt conreat als Països Catalans fins l'actualitat. Han pervingut, d'una banda, gràcies a la memòria col·lectiva, i de l'altra, a l'estampa. El costum de cantar goigs per implorar la protecció celestial prové de l'època medieval. Comas aporta la dada de que es troba en la documentació de la Crònica de Ramón Muntaner.

Agraeixo al Dr. Salvador Ramón, canonge de la seu de Tarragona, el permís per a fotografiar les capelles de la Immaculada Concepció i dels sants Cosme i Damià, així com l'amabilitat amb que ens va atendre el sagristà de la catedral.

42. El "Retaule de sant Ramón i sant Pere Nolasc" l'hem citat al parlar de les ordes religioses, concretament la dels mercedaris, indicant les referències precises en la nota nº 122 del corresponen apartat. Del "Retaule de sant Antoni Abad, de sant Antoni de Pàdua i sant Francesc d'Assis", citat en el capítol 1, afegirem que és una obra contractada per la confraria dels llogaters de mules, entre els anys 1707-1712; no es coneix l'escultor, però sí el daurador, Joan Moixí, qui va daurar el retaule el 1712. Aurora Pérez presenta la documentació en el nº 77; en les pp. 169-174, fa una descripció de l'obra.

43. J.M.MADURELL i MARIMON, "Imágenes y retablos de los santos Barceloneses". Analecta Sacra Tarraconensia, vol. XXXII. 1959. Separata, 53pp. En les pp. 261-263, "sant Sever", i presenta la documentació del retaule.

44. J.MAURI SERRA, Els sants de la diòcesi de Barcelona.

Barcelona, 1957. 62 pp. 13 làms. A les pp. 14-15, sant Sever. Comenta la dita popular "per sant Sever, faves a fer". La festa litúrgica del sant és el 6 de novembre, doncs el martiri degué esdevenir-se el 6 del mes 11 de l'any 302. En quant a la veneració de les relíquies, hom explica que el cos del martiri va ésser enterrat a l'antic monestir de Sant Cugat del Vallès, i que el rei Martí l'Humà, atribuint al sant el guariment d'una nafra a la cama, va obtenir llicència per a traslladar part de les santes relíquies a la catedral de Barcelona, celebrant-se l'acte el 3 d'agost de 1405.

Les pp. 15-17 estan dedicades a sant Medí gloriós, pagès màrtir barceloní, i al record que fa l'Església, el dia 3 de març, de la relació entre Medí i Sever; doncs mentre el bisbe passava per aquell lloc, les faves del camp de sant Medí van créixer sobtadament, i quan els soldats van passar, Medí els va dir que havia vist passar el bisbe mentre sembrava les faves.

Les pp. 17-19 corresponen a la devoció de santa Eulàlia, i les pp. 20-21, a santa Madrona.

45. A. PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., pp. 149-153, descripció del retaule. Presenta la documentació del contracte, nº 39, publicat anteriorment per Madurell i Marimón. Indica la presència de les santes verges Llúcia i Agata, sense especificar els atributs ni la relació que s'estableix amb la resta de la imatgeria del retaule. Ambdues santes de Sicília martiritzades el 251 Agata i el segle IV, Llúcia, en temps de Dioclecià, vestides a la manera romana; les festes corresponents són el 5 de febrer i el 13 de desembre. Em remeto a l'obra:

Juan FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. Barcelona, 1950. p. 34, Agueda; p. 174. Lucía.

El fet de que les santes siguin de Sicília i s'incorporin al santoral català, i més concretament siguin co-patrones de la ciutat de Barcelona, pot-ser degut a la pertinença de Sicília a la Corona Catalano-Aragonesa en un període determinat, mantenint-se aquesta relació històrico-política al llarg dels temps malgrat les vicissituds del segle XVI, concretament fins a l'època d'execució del retaule, finals del XVII, en que el fet històric ha traspasat en un caràcter religiós i cultural.

"Sicília". Enciclopèdia Catalana. La dinastia catalana dels Aragó comença amb Pere I (1282-1285) el Gran. L'època dels virreis de Sicília comença amb Joan d'Aragó, duc de Peñafiel (després Joan II de Catalunya-Aragó). En el virregnat d'Alfons IV el Magnànim la cort napolitana tingué un esplendor humanístic que es reflectí també a Sicília, on fou creada la Universitat de Catania el 1434, i Messina

esdevindria un focus cultural important. En el 1554, amb la implantació del Consell Italià desglossat del Consell d'Aragó, Sicília i els altres estats italians sota el domini de la monarquia hispànica, se separaren de fet de la corona catalano-aragonesa. La cort virregnal, des de mitjans del segle XVI, es castellanitzà ràpidament. La pèrdua de les possessions italianes per part de la corona espanyola, entre elles Sicília, fou a partir dels tractats d'Utrecht i Rostatt, 1713-1714.

46. C.MARTINELL, Arquitectura i escultura. op. cit., p. 162 i següents.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., pp. 153-158, descripció i esquema de l'obra.

47. M.TRENS, Maria, iconografía de la Virgen en el arte español. Madrid, Plus-Ultra, 1948.

M.TRENS, Santa María, vida y leyenda de la Virgen a través del arte español. Barcelona, 1954.

48. J.M.MADURELL i MARIMON, "El presbítero Vicente Massanet, la iglesia de Rupia y la capilla de san Paciano de la Seo de Barcelona". Anales del Instituto de Estudios Gerundenses, nº 9. 1954. 43 pp. Les pp. 14-15 parlen del contracte del retaule de sant Pacià, document nº 5, i a la p. 17, del daurat del retaule, document nº 10.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., en el document nº 319 presenta el contracte de l'obra.

49. J.M.MADURELL i MARIMON, "El presbítero Massanet". op. cit. p. 11, tracta de les disposicions testamentàries, i es reflecteix clarament en el document nº 3.

50. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit. pp. 158-164, descripció i esquema del retaule. En la p. 161, descripció del cos central, o primer cos.

51. J.MAURI SERRA, Els sants de la diòcesi de Barcelona. op. cit. pp. 23-25, dedicades a l'eminent doctor i bisbe de

Barcelona. Recull el que sant Jeroni va dir sobre sant Pacià; és de l'època de Teodosi i va morir el 391. La seva festa és el 9 de març. En un altre apartat comenta les obres que han quedat escrites: una epístola a l'heretge Simpronià sobre el "nom de catòlic"; una epístola sobre "les lletres de Simpronià" on s'insinua la subsistència d'antigues parles locals; una tercera on contesta les preguntes i propostes del mateix heretge Simpronià; un tractat sobre el bautisme, un altre sobre la penitència, i finalment, se li atribueix una sisena obra, "Semblança de la carn del pecat", adreçada a una noble verge convalescent.

L'atribució a sant Pacià de *primer representant del pensament català* es deu al bisbe Torras i Bages.

52. G.FERGUSON, Signos y símbolos del arte cristiano. Buenos Aires, 1956.

J.CHEVALIER, Diccionario de los símbolos. Barcelona, 1986. El permís obtingut del Dr.Fàbrega per fotografiar els retaules de la seu barcelonina ha demostrat, una vegada més, l'amabilitat de l'entitat eclesiàstica; el sagristà Lluís ha contribuït favorablement en la tasca fotogràfica.

53. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit. pp. 361-363, fan referència a Josep Climent i la seva obra. Per a més informació sobre aquest bisbe i la seva obra vegeu F.TORT MITJANS, El Obispo de Barcelona, Josep Climent i Avinent (1706-1781). Col.lecció Biblioteca històrica de la Biblioteca Balmes, nº 29. Barcelona 1978. Personatge que va contribuir a la història de la teologia pastoral tarraconense en el segle XVIII. Bisbe il.lustrat, va ocupar la seu apostòlica de Barcelona des de l'any 1766 fins al 1775. De gran fervor tomista, presentà una carta al rei Carles III que tractava de la conveniència de l'expulsió dels jesuïtes. Realitzà una tasca social molt important, en la que destaquen moltes obres de caritat. En l'oratoria, lluita contra la predicació buida i artificiosa, moda del seu temps.

54. Magí CASAS, Desenganys, introducció a la vida devota clau de llibre apocalíptic escrit dintre i fora, lo qual va imprès a part ab les figures ab què la memòria devota en un punt i ab dificultat d'olvidar la saviduria més alta, més estesa i més saludable.

Barcelona, en la estampa de Rafael Figueró, 1673. En 8a, 48 pp. Amb diversos gravats.

Referència extreta del catàleg de M.Aguiló, qui cita altres edicions: una del 1694 a Barcelona, estampa Ioan Jolis; una altra, sense data, també a Barcelona, per Jaume Suria estamper; i una tercera, el 1848 a l'estampa de A.Albert de Barcelona.

55. J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana. vol. II. op. cit., pp. 87-88.

A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., pp. 489-492. Presenta un comentari molt ampli de l'obra, i en la p. 493, tres xilografies d'aquesta obra. Imatges realment molt complicades i de difícil significat.

56. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., p. 491.

57. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., pp. 262-266, descripció de l'obra, amb un esquema del retaule. En la p. 116 comenta els comitents de les catedrals i considera que l'exemple de Girona és molt particular, doncs l'acció dels canònges va contribuir a la renovació artística de la seu.

58. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., pp. 251-252. Nadales. Posa exemples de cançons de cadascun dels grups temàtics. Les pp. 267-274 corresponen al grup de l'Anunciata.

59. A.MASIA de ROS, "Contribución al estudio del barroco: Pablo y Pedro Costa en la catedral de Gerona". Archivo Español de Arte, tomo XIV. 1940/41. pp. 542-547. En les pp. 542-544 comenta el retaule de la Concepció, que atribueix a Pau Costa, i exposa que el comitent era Cristòfol Rich, canonge de la catedral, que va sufragar el retaule personalment.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op.cit, p. 116.

60. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit. pp. 257-262. Descripció i esquema del retaule. En la descripció del

primer cos, atribueix la representació de la imatge de la banda esquerra a sant Ramón de Penyafort, que es caracteritza per portar en una mà el llibre de Decretals i en l'altra, una clau que correpon al seu càrreg de penitenciari de Roma, segons es desprén de l'obra de J.FERRENADO ROIG, Iconografía de los santos, op. cit., p. 235. A més a més té al seu costat, a terra, una mitra, atribut que es refereix a la renúncia de la dignitat episcopal. Tot sembla correspondre a la personificació d'aquest sant, però donat que els dominics eren contraris a defensar el dogma de la Immaculada, tant ressaltat pels franciscans, ¿com encaixa un sant dominicà en una obra dedicada a la Immaculada Concepció?. En lloc de sant Ramon podria tractar-se d'un company de Fèlix l'Africà, per exemple sant Romà, segons es desprén de l'obra de Francico DORCA Colección de noticias para la historia de los santos mártires de Gerona, op. cit., pp. 179-185. Sant Romà, màrtir de Girona que es venera en algunes esglésies de la diòcesi de Girona i patró de les parroquials, com la de Lloret de Mar.

De tota manera no descarto completament la possibilitat de que la imatge representada en el retaule sigui la de sant Ramón de Penyafort.

61. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p. 116, comitent Ignasi Bofill; i a les pp. 253-257, descripció i esquema del retaule.

62. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p. 257.

63. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p. 116.

64. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., pp. 267-270, descripció i esquema del retaule. En la p. 268 descriu el cos central i exposa la hipòtesi segons la qual la tela és una còpia de Guido Reni.

65. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., pp. 216 i 270-273, descripció i esquema del retaule.
F.DORCA, Colección de noticias. op. cit., pp. 185-195.

66. J.MARQUES CASANOVAS, "El culto a nuestra Señora de los dolores en la catedral de Gerona". Anales del Instituto de Estudios Gerundenses, vol. VIII, 1953. pp. 277-295. Comenta que la devoció als dolors es va iniciar en la literatura ascètica des del segle XII i es va difondre notablement en el XIII amb la fundació de l'orde dels servites, dedicada especialment a la predicació d'aquest misteri. Les pp. 286-290 fan referència a l'actual retaule dels Dolors; el culte, que com indica Marqués havia decaigut a finals del segle XVI, pp. 284-285, es revifa a la segona meitat del segle XVII i al llarg de tot el XVIII. Com s'ha indicat, la proposta per a la realització del retaule és de 1717, com també assenyala Marqués, però les actes capitulars no en parlen gens fins el 1731. En les pp. 291-293 exposa les resolucions de les actes capitulars, i s'hi troben les relacionades amb el retaule.

67. J.MARQUES, "Culto a N.S.Dolores". op. cit., pp. 289-290.

A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., p. 117, nota 60. Indica el comitent de l'obra, sense precisar, ni tenir en compte, l'aportació de Jaume Marqués. D'altra banda, en les pp. 275-278, quan fa la descripció i presenta l'esquema del retaule, ratifica les identificacions fetes per Jaume Marqués respecte les imatges de santa Eulàlia i sant Vicenç de Paül.

Per poder fotografiar els retaules de la catedral de Girona vaig obtenir el permís del Dr.Taberner, canonge de la seu, essent el campaner Pablo i la seva família els qui, amb la seva amabilitat i predisposició, van facilitar el treball de camp. Agraeixo a tots ells la seva col.laboració.

* Carla Russo és de les primeres historiadores que ha indicat que la parròquia no ha d'ésser analitzada com un centre institucional de la vida religiosa, sinó també com el lloc on es desenvolupen importants activitats socials, com l'ensenyança i l'assistència als malalts. Tanmateix, "el ligamen entre Iglesia y sociedad civil encuentra en la parròquia, por un lado, dos canales privilegiados en las fábricas y en las cofradías, a través de los cuales se realiza la participación de los laicos en la gestión administrativa y religiosa de la propia parroquia; por otro, se explica en el papel que la parroquia desarrolla en el campo económico, en cuanto detentora de un cierto patrimonio y de unos derechos más o menos amplios conectados con el

ejercicio de la cura de almas. Finalmente, según Le Bras, la parroquia rural habría desempeñado y desempeña un papel social de primera importancia a través del culto, elemento de cohesión de la vida comunitaria de los pueblos. <<la obligación de la misa dominical, las festividades, las procesiones, reúnen y jerarquizan a los habitantes. La iglesia es su casa común, su teatro sacro, su refugio>>", p. LXXXIII de:

C.RUSSO, Società, Chiesa e vita religiosa nell'Ancien Régimi. Nàpoli, 1976.

68. J.DELUMEAU, El catolicismo. op. cit., p. 232.

J.FERRANDO ROIG, Iconografía de los santos. op. cit., p. 268.

69. J.M.PUIGVERT i SOLA, Guerra i Contrareforma., op. cit.

70. A.PLADEVALL, J.M.PONS GURI, "Particularismes catalans", op. cit. Les processons, el culte als difunts i les festes, serien els altres components, a més de les confraries, per estudiar la pietat popular dels segles XVI-XVIII.

M.VOVELLE, Ideologías y mentalidades. op. cit. En l'apartat "Lo popular cuestionado", i més concretament en les pp. 126-127, es pregunta en quina mesura, en el moment esplendorós de la reconquesta catòlica, la religió, encara que sigui popular i viscuda, no es confon amb la pràctica usual del gest com element ritual. També comenta que l'Església post-tridentina va haver d'acceptar la descristianització dels gests i de les festes tradicionals, lluitant amb una mà i transigint amb l'altra.

J.DELUMEAU, *ibid* nota 3, parla de la immensa campanya d'aculturació orientada als grups populars, sobre tot els rurals.

71. M.VOVELLE, Ideologías y mentalidades. *ibid.*, considera que la pastoral activista "logró tomar el control de la iglesia parroquial, la cual transformó en el centro de la vida religiosa colectiva, haciendo que los altares aparecieran dominados por devociones nuevas (Santo Sacramento - rosario), arrojando hacia abajo, al extremo de la nave, las de los santos intercesores tradicionales".

Parlem de rectors instruits perquè tenim exemples de pastorals, catecismes, manuals de predicació i instruccions

de la vida cristiana, escrits per rectors. Així, destaquem els noms de Pere Salses i Trilles, rector de Llívia i doctor de Cervera; Joan Valls, rector d'Alcover; Josep Formiguera, rector de Tàrrrega; Josep Cardona, rector de Sant Martí de Pegaroles; Josep Llor, rector de Santa Mª de Fondarella; i Josep Plens, rector de Mollerusa; de les obres dels quals en parlarem més endavant. Ja hem indicat també, en la visita pastoral del bisbe Taverner esposada en el prefaci, de l'any 1725, al bisbat de Girona, la voluntat de la visita i la missió principal del rector. Així com l'edició de nombrosos catecismes *locals* a part del romà, imposat per Trento. J.DELUMEAU, El catolicismo. op. cit., pp. 241-247, dedicades a l'àmbit parroquial, on es produeix una revalorització de i la missa dominical per l'administració dels sagraments, l'ensenyança del catecisme en l'instauració de petites escoles.

72. Plantejar la correspondència rector-icògraf és freqüent en l'àmbit català, i suposo que aquesta relació també es dona en d'altres zones geogràfiques, tant de la península com de fora d'ella; hipòtesi que ja vaig exposar en el meu treball de Tesi de Llicenciatura, l'any 1983, sobre la Capella dels Colls.

M.VOVELLE, Ideologías y mentalidades. op. cit., pp. 136-138.

73. Exemple de participació moral el citat de Santa Agnès de Malanyanes, al Vallès Oriental. Els recollits per A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca, op. cit., pp. 103-107, al referir-se al client col·lectiu de la parròquia, comenta que si bé molts contractes són signats pel rector i altres sacerdots, els beneficiats, els diners els aporta la comunitat parroquial. Per aquest fet, quan l'aportació de la comunitat és important, figuren en la part contractant els jurats del municipi, com s'observa en els exemples de Cassà de la Selva, Palafrugell, Sant Climent de Llobregat, etc.

74. Els treballs de Carla Russo, J.DelumEAU i A.Barbero et al, sobre la parròquia i els aspectes relacionats amb la religiositat, la vida social de la població, el culte, la màgia, la bruxeria o la Inquisició, són d'altres aspectes que permeten conèixer, amb més profunditat, el marc parroquial en el seu àmbit rural a nivell europeu. Així s'observa en les obres següents:

C.RUSSO, Società, Chiesa e vita religiosa nell'Ancien

Régimi. op. cit.

C.RUSSO, Chiesa e comunità nella diocesi di Napoli tra cinque e settecento. Col. Esperienza, nº 130. Napoli, 1984.

A.BARBERO, R.BANELA, A.TORRE, Materiali sulla religiosità dei laici. Alba 1698-Asti 1742. Regione Piamonte, 1981.

J.DELUMEAU, El miedo en Occidente (XIV-XVIII). (1978). Madrid, 1989.

En l'àmbit català, contem amb els estudis de J.M.Puigvert i Solà sobre la parròquia i la comunitat rural, per adonar-nos de la persistència de la Contrareforma en l'aculturació de la població mitjançant la figura del rector, que fa de pont entre l'alta jerarquia eclesiàstica i els membres de la societat local.

J.M.PUIGVERT i SOLA, "Parròquia, rector i comunitat pagesa". L'Avenç, nº 115. pp. 44-51.

J.M.PUIGVERT i SOLA, "Parròquia i societat rural a la Catalunya d'antic règim. L'exemple de Riudellots de la Selva". Recerques, nº 20, pp. 172-196.

75. A.PEREZ SANTAMARIA, Escultura barroca. op. cit., pp. 113-114. Assenyala com a fet excepcional, encara que no sigui l'únic; la contractació d'obra destinada a una institució laica, com és el "retaule de sant Lluch" per a la capella de la Universitat Literària de Barcelona, que contracte el vice-rector de la institució. Presenta l'apèndix documental, nº 146; document que ja havia publicat anteriorment J.M.Madurell i Marimón, com indica

A.DURAN i SAMPERE, Barcelona i la seva història, 3 vols. Barcelona, 1972-1973. En el vol. III, l'art i la cultura, 1973, tracta d'un "retaule de la capella de la Universitat (1687)", pp. 141-144.

76. J.PLENS, Catecisme pastoral de plàtiques doctrinals i espirituals per tots los diumenges de l'any, utilíssim i profitós a tots los rectors i regin cura d'animes, com també confessors i predicadors.

Impremta Rafael Figueró. Barcelona, 1699.

L'edició consultada és la de Jaume Surià Estamper-llibreter, Barcelona 1715. L'autor era doctor en teologia, rector de Mollerusa, beneficiat de Tàrrrega, examinador sinodal i visitador general del bisbat de Solsona.

77. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit. Josep Plens, pp. 371-373. L'entrecomillat pertany a la p. 372.

78. A.COMAS, op. cit., p. 373.

J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana, vol. III. op. cit., pp. 72-73.

79. J.FORMIGUERA, Alivio de pastores i past d'ovelles ab lliço doctrinal sobre los evangelis de les dominiques de tot l'any i festivitats de Maria senyora Nostra.

Jaume Surià Estamper-llibreter, Barcelona 1718.

L'edició consultada és la de Tomàs Gorchs, Barcelona 1818. L'autor era rector de Tàrrrega i examinador sinodal del bisbat de Solsona.

80. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit. Josep Formiguera, pp. 373-375. Comenta que l'obra de Formiguera respon a les disposicions conciliars i sinodals del sínode de Solsona de l'any 1703, "com una fusió admirable de l'ensenyament del catecisme - que disposà el tridentí - i de l'explicació dels evangelis de les dominiques - que desitjaven els prelats", p. 374.

81. Vid nota 96 de l'apartat 2.1.

82. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit. Pere Salses i Trilles, pp. 375-380. En la p. 376, quan parla de l'estil, indica que en quant a la seva estructura el "Promptuari moral sagrat" ha estat molt ben elaborat i, en aquest sentit, es compara amb el "Cristià" d'Eiximenis.

J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana, vol. III. op. cit., pp. 73-74. Comenta que l'obra de Pere Salses i Trilles constitueix el més extens sermonari en català. Va aparèixer en cinc volums a Barcelona (cf. Aguiló, nº 735), entre 1754 i 1757. Hom explicita la traducció de l'obra al castellà pel carmelita Francesc Espinach, publicada a Madrid el 1801. Coincideix amb Comas que va ésser un treball molt ben elaborat, amb index minucioses, i que recorda l'obra d'Eiximenis citada.

Les obres de Josep Plens, Josep Formiguera i Pere Salses i Trilles citades, les vaig consultar profusament amb motiu de la temàtica mariana de la capella dels Colls de Sant Llorenç de Morunys, essent de molta utilitat per a la descripció

iconogràfica.

83. J.VALLS, Directorí de la vida Christiana en lo qual se tracta de mes principals comuns y necessarias cosas per la salvació.

Barcelona, estampa de Iosep Moya, 1685.

En 8a, 316 pp. i vàries sense numerar. cf. Aguiló, nº 516. L'autor era rector d'Alcover, en l'Arquebisbat de Tarragona.

84. J.LLORD, Foment de pietat, y devoció cristiana, que s'alcança per lo exercici de la santa oració mental, practicada en la meditació dels novíssims y dels misteris de la vida, Passió y mort de Cristo Nostre Senyor; dels que solemnisa nostra santa mare la Iglésia, y dels beneficis rebuts de la Divina Majestat. Van al principi cinc plàtiques de la excel.lencia, necessitat y fruits de la santa oració, y modo de tenir-la, per a aficionar les animas à ella. Y a l'últim un breu tractat de la santa, y devota comunió.

Obra disposada per lo Doctor Joseph Llord Prebere, Rector de la parroquial Iglesia de Sta. Maria de Fondarella del Bisbat de Solsona. Examinador Synodal, y Visitador General del mateix Bisbat.

Dedicada a la Mare de Deu dels Dolors.

Gerona. Per Narcís Oliva Estamper y llibreter, en la plaça de las Cols, s.d. 513 pp.

Aquesta edició consultada, sense data, es troba a la Biblioteca Balmes de Barcelona.

85. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., pp. 466-468.

J.ULLASTRE, Exercici del cristià per encomanar-se à Déu, tenir un rato d'oració tots los dies, ajudar y contemplar la missa y confessar y combregar, ab diferents oracions per recorrer a les necessitats à Deu Nostre Senyor, a Maria Santíssima y alguns sants de particular devoció, juntament ab altres exercicis per instruir breument els fills de families, disposar-se a bé morir, assistir els agonisants y pregar per les ànimes.

L'edició consultada és de Barcelona, Impremta de Miquel i Tomàs Gaspar, 1822. Exemplar de la Biblioteca Balmes. Antoni Comas presenta l'adició sense data de la Impremta de Francesc Generes.

86. A.COMAS, Història de la literatura catalana. op. cit., pp. 468-472. Presenta un ampli comentari d'aquesta obra, tot exposant textos de les diferents parts que la conformen. J.RUBIO i BALAGUER, Història de la literatura catalana, vol. III. op. cit. p. 51. Comenta que Aguiló en descriu 28 edicions, nº 582-609.

87. C.MARTINEZ SHAW, "La vida religiosa en el siglo XVII. La expansión de las dos reformas". Siglo XVII. Una colaboración interdepartamental. Facultad de Filosofía y Letras de Tarragona. Universidad de Barcelona. 1984. pp. 129-142. Carlos Martínez Shaw exposa la vida religiosa del XVII a partir de tres presupòsits bàsics: l'enquadrament pastoral, la cristianització dels pobles, i la uniformització de la vida religiosa.

M.VOVELLE, Pieté baroque et deschristianisation en Provence au XVIII siècle. Paris 1978 (1973). Vovelle fa èmfasi en la pietat barroca a partir de les confraries del Roser, Santíssim Sagrament i de les ànimes del purgatori. Parla també del factor de la intervenció celeste i considera que la descristianització s'inicia a la segona meitat del segle XVIII.

J.DELUMEAU, "Cristianizzazione e descristianizzazione fra el XVI e il XVIII secolo". pp. 553-579 del cap. V de Società, Chiesa e vita religiosa nell'Ancien Regimi. op. cit.

88. I també:

J.DELUMEAU, El catolicismo, de Lutero a Voltaire. op. cit., pp. 275-280. "La descristianización". Teoria ratificada per Vovelle, C.Russo i Martínez Shaw, qui, en l'article citat a la nota 87, ja presenta aquesta idea en el títol.

89. J.DELUMEAU, El catolicismo. op. cit., pp. 278 i 199, exemple de superstició que ell anomena mentalitat animista.

90. C.MARTINEZ SHAW, "Vida religiosa". op. cit. pp. 138 i 142.

J.CARO BAROJA, Las formas complejas de la vida religiosa. Religión, sociedad y carácter en la España de los siglos XVI-XVII. Madrid, 1978. p. 127, exemple de superstició.

W.A.CHRISTIAN, Local Religion in Sixteenth-Century Spain. Princeton, 1981. p. 179.

CAPITOL 3: ESTUDI ICONOGRAFIC-ICONOLÒGIC DELS TEMES MES RELLEVANTS

Prefaci

Una dimensió més a tractar en aquest estudi és la influència del Concili de Trento en l'art i la literatura. Influència tractada pels estudiosos del tema en les manifestacions plàstiques dels segles XVI-XVII. Els primers treballs sobre el tema corresponen a Charles Dejob, Julius von Schollosser i Anthony Blunt, que són les primeres ressenyes crítiques sobre la interpretació dels decrets tridentins i la seva aplicació des de l'últim deceni del segle XVI; aplicació que se'n fa a diferents països d'Europa catòlica; Itàlia, França i Espanya (1). Així, mentre a Itàlia a la segona meitat del XVI ja s'hi troben exemples de l'aplicació de la reforma tridentina, recordem les "Intruccions" de Carlo Borromeo, a França l'esplendor artístic i literari de la reforma tridentina es durà a terme en el XVII, segons Dejob. Hipòtesi que ratifica Emile Mâle en la seva obra "L'art religieux de la fin du XVIè, du XVIIè et du XVIIIè siècles", obra tarduada recentment al castellà amb el títol de "El Barroco" (2). Aquest autor amplia el marc geogràfic dels països citats afegint-hi Flandes, país sota la dominació espanyola; treball al que s'hi pot sumar el de J. Knipping sobre els Països Baixos i la iconografia de la Contrareforma (3). Si és cert, com opina Paolo Prodi, que l'estudi de Mâle és una obra de caràcter monolític i massís, caracteritzat per la idea bàsica de la victòria catòlica contra el protestantisme, sense presentar variants sobre aspectes de la vida espiritual,

diferenciacions cronològiques, i fins i tot geogràfiques, aquest bloc, monumental i sobri, és un punt de referència bàsic per a l'estudi de la iconografia religiosa dels segles XVII i XVIII, doncs a partir de les pautes donades per Mâle es poden profunditzar, matitzar i puntualitzar aspectes que Prodi troba a faltar en l'esmentada obra (4). També resulta una referència bàsica per a l'estudi de la iconografia cristiana l'obra de Louis Réau qui considera, segons Prodi, que tot l'art sacre de la segona meitat del segle XVI és "l'art militant de la Contrareforma"; és un art d'oposició i de combat. Com Mâle, presenta afirmacions absolutes, contundents i unilaterals, sense tenir en compte la relació espai-temps, però serveix de paràmetre referencial per afrontar la iconografia d'aquest període (5).

Preocupa als experts, especialment als teòrics, quin estil es reflecteix en el període de la Contrareforma, manierisme tardà, barroc, ambdós, o realment hi ha un estil propi de la Contrareforma?. La bibliografia que es planteja aquests problemes d'estil en el període posterior al Concili de Trento és variada i les tesis són força divergents. Els punts claus per a aclarir són: què significa la Contrareforma en la història de l'Església, i quina repercussió ideològica va comportar en la vida quotidiana del fidel, i en conseqüència, en la demanda d'obres d'art; fins quan es pot parlar de Contrareforma; quines diferències hi ha entre els països catòlics i els protestants a nivell temàtic-teòric, estilístic; el protestantisme, entés com una de les dues reformes, també incideix fortament en els països que es troben immersos en la seva àrea d'influència.

Els treballs sobre Miquel Angel de Maria Cali y Romeo di Maio en relació al debat religiós de l'art del cinquecento i la Contrareforma (6) posen de relleu les crítiques aforades que va dur a terme Gilio de Fabriano sobre el

Judici Final de Miquel Angel, i els comentaris de Borghimi sobre les pintures dels manieristes florentins. Es revela amb més claretat l'atenció extraordinària que crítics i teòlegs donaven a les pintures religioses (7).

Kirschbaum, en el seu assaig sobre la influència del Concili de Trento en l'art, es pregunta, d'una banda, si el concili ha creat una nova forma, un nou estil, que podria ésser el manierisme o el barroc; i, de l'altra, si el Concili ha format un nou contingut, una nova iconografia; arribant a la conclusió que la Reforma catòlica no va crear cap estil, sinó que s'ha servit en una primera fase del manierisme, i en una segona, en el moment de la Contrareforma triomfant, del barroc, exercint una influència indirecta sobre l'art en tant quant a la renovació espiritual (8). ¿Es aquest estil barroc de caràcter triomfant el que expressa millor la victòria contra-reformista?, pregunta que es formula qui considera que en les manifestacions artístiques d'aquest estil l'objectiu és Déu; Déu és la resposta litúrgica a les definicions del tridentí. I per demostrar el diàleg de l'Església amb el món, les personalitats de Ignasi de Loiola, Francisco Javier o Teresa de Jesús, fan factible aquesta mentalitat barroca (9).

En l'àmbit de la història de l'Església cal assenyalar les reflexions sobre el Concili de Trento amb motiu del centenari de G.Alberigo, que es basa en el profund estudi de H.Jedin, que hom considera com el primer autor en presentar el tridentí des d'una òptica històrica, sense prejudicis (10). Evangelista Vilanova presenta el concepte de *Reforma Catòlica o Contrareforma*, tot exposant amb una metodologia històrica, objectiva i aclaridora, les tesis de Jedin i Alberigo. Considera que la Reforma catòlica es produeix en els segles XV-XVI amb la "devotio moderna", a la que també

hi ha punts de confluència amb l'esperit protestant sobre la defensa d'una teologia humanista; és per això que cal puntualitzar, i parlar, de reformes. És amb el Concili de Trento que es produeix una reorganització de l'Església catòlica, i és llavors quan es pot parlar de Contrareforma, en el moment que l'Església comença a prendre una posició anti-protestant (11). Treballs sobre les manifestacions artístiques dels països protestants tenim les aportacions de E.Mâle, de Jean Wirth, que presenta la relació del dogma amb la imatge, i l'edició de Teófonos Egido sobre les obres de Lutero, a més de l'obra citada de J.Busquets "Martí Luter, valoració actual de la Reforma" (12).

Tenint present, tot seguint a Vilanova, que la Contrareforma va ésser una verdadera *reforma* després de Trento, doncs l'Església romana no semblava el que havia estat fins aleshores, la Contrareforma es pot considerar "com un capítol - ni el més important ni el més bell - d'un renaixement religiós, que fou, d'altra banda, particularment llarg i ric: no es clou fins al Concili Vaticà II, en el qual l'Església catòlica acceptà el període de la Contrareforma com una fase històrica" (13). Amb aquesta hipòtesi de caràcter històric-teològic, els problemes teòrics plantejats pels historiadors de l'art sobre quin estil artístic és el més adient en la Contrareforma, queden en segon o tercer ordre (14), doncs en un període d'existència tant llarg, les fluctuacions estilístiques són, i han d'ésser, múltiples, i per tant, per fer un estudi de l'art de la Contrareforma s'han de precisar els paràmetres espai-temporals, geogràfico-socials i polític-culturals, doncs les generalitzacions porten a errors (15). Un exemple clar de complexitat artística és la capella dels Colls de Sant Llorenç de Morunys, de 1784-1789, on s'hi troben temes marians on s'expressa el triomf plenament defensat per la

Contrareforma, en un espai concebut com un espai litúrgic i sagrat, i s'evidencia la influència de gravats de l'escola d'Haugsborg de mitjans del XVIII, amb un estil més rococó que el propiament barroc; i a més a més amb elements decoratius pintats de caràcter profà. Aquesta obra, que hom considera plenament d'esperit Contrareformista, engloba tots aquests elements. Si ens avenim a que aquesta capella és un clar exponent de l'esperit contrareformista, forçar i insistir en trobar un estil propi de la Contrareforma no té massa sentit. La Contrareforma és molt més que un estil artístic, és una forma de vida, eminentment religiosa, que incideix en l'Art (16). Es una actitud, una experiència proposada per l'Església i practicada per tothom, des de l'alta jerarquia eclesiàstica, passant pel bisbe, fins al rector i que arriba als laics, en els diferents estaments socials, en la que els ideals de la fe catòlica s'empelten com unes enormes pilastres en els fonaments estructurals de la societat i conviuen amb els diferents canvis conjunturals sense trontollar ni derrumbar-se; així es palesa en unes zones geogràfiques determinades com Milà, Bolònia i Nàpols, estudiades amb profunditat des de diferents punts de vista (17). En canvi en d'altres com Venècia la incidència de la Contrareforma és quasi inexistent, perquè els jesuïtes no van arrelar en aquesta zona comparat amb les altres d'Itàlia i també perquè l'Estat controlava fermament la Inquisició (18).

Arribat a aquest punt sembla evident que la Contrareforma i l'Europa catòlica vagin plegades i siguin inseparables l'una de l'altra. Però, tanmateix, hi ha un treball de A.D.Wright que obra nous camins i enfocs a l'estudi de la Contrareforma, doncs presenta l'origen del moviment contrareformista parant atenció en les arrels de la reforma catòlica que tenen una base profunda en el període

tardo medieval i renaixement, aspecte que ja hem vist en d'altres autors, però la seva discussió s'estableix entre la política, cultura i religió. Incorpora l'impacte del devenir científic i filosòfic del segle XVII, l'il·luminisme amb la influència de la gran varietat de factors nacionals, com la importància de la caça de bruixes dels segles XVI-XVII; la significació dels desenvolupaments de la religió i la cultura protestants que sorprenenment, sovint són paral·lels als de la Contrareforma; i els efectes de decisió de la interacció del catolicisme europeu en el període de la Contrareforma amb les experiències missionàries fora de l'Europa catòlica (19).

Però no tots els efectes de la Contrareforma són depuradors. També cal matitzar els decrets del Concili que resalten el valor de les imatges pintades i esculpides en tant quant inciten a la pietat. Aquest tema, com anota A. Blunt, el va desenvolupar Paleotti, qui sosté que les representacions visibles commouen més intensament l'esperit de les persones que la paraula. És més important pels teòlegs i crítics, com el citat Gilio Fabriano, que l'artista representi la veritat del tema abans que la seva bellesa externa i física. Així doncs, s'entén que les representacions d'escenes de martiri o dels sofriments de Crist i dels sants, despertin en l'espectador la susceptibilitat de la pietat, la devoció, que el conmovi i, en definitiva, que reaccioni davant la imatge. Si es vol mostrar una bellesa plàcida, indica Blunt, s'ha d'escollir un tema tranquil, com el baptisme, o si es vol mostrar un assumpte sublim, el tema de la transfiguració és molt indicat, i en aquest cas es recomana la bellesa exterior perquè és apropiada al mateix (20).

Julius Schlosser referencia tractats de teoria artística en la Itàlia del XVI i XVII. Respecte Espanya, també es

troben tractats de caràcter tècnic, posteriors als italians. Comenta que podem citar com a obres significatives entre els segles XVII i XVIII el "Arte de la pintura" de Pacheco i "El pintor christiano" de Interian de Ayala (21). Aquesta obra forma, segons Bonaventura Bassegoda, el primer repertori complet d'iconografia sagrada, doncs l'obra de Pacheco només presenta alguns aspectes iconogràfics, que Bassegoda ha estudiat acuradament (22).

Els temes que s'exposaran en aquest capítol aniran agrupats en tres apartats. En el primer apartat tractaré la figura de Maria, en les variants d'Immaculada Concepció, els episodis de la vida de Maria, a partir dels set goigs terrenals, i la Verge com intercessora i protectora dels fidels, Roser, Carme i Dolors, aspectes tots ells estimulats i promoguts a partir de la Contrareforma. El segon grup estarà relacionat amb la vida de Crist, de la que excel·leixen els temes de passió i els eucarístics, emfasitzats simbòlicament i al·legòrica. Els temes de goig i glòria són menys representats, o més concretament, s'inclouen en els retaules del Roser o de Maria, com la resurrecció o la presentació al temple i Jesús entre els doctors, respectivament. El tercer grup es dedicarà als sants. El repertori hagiogràfic és molt ampli i considerarem tres aspectes: els sants considerats catalans segons la tradició; els sants patrons dels indrets o de clients particulars; i en tercer lloc, els sants vinculats més directament a la Contrareforma, incloent-hi en aquest últim les figures de l'àngel, amb les seves variants, les virtuts i els atlants, (23).

3.1. Temes marians

a) Immaculada

L'advocació a la Immaculada Concepció és sovint representada en l'escultura barroca catalana. Es troba reflectida com a titular de l'obra o compartint patronatge amb el sant patró local. Establerta aquesta dicotomia podem citar els retaules dedicats a la Immaculada de les seus de Tarragona, Girona i Perpinyà, ubicats tots ells en capelles laterals; el retaule major de la Immaculada de la parroquial de Santa Maria d'Igualada; el major també, al convent de les clarises del monestir de Santa Clara de Girona i el retaule sota la invocació de la Immaculada de l'església de Betlem de Barcelona. Comparteix patronatge en el retaule de sant Pere de Prada, el de sant Feliu de Torelló, el de sant Marc, de la seu barcelonina, i en els retaules dedicats a sant Martí en les parròquies de Sant Martí de Cassà de la Selva i Sant Martí de Palafrugell. En aquests casos, la imatge quasi exempta acostuma a estar situada en el carrer central, en el cos superior, damunt del sant titular, quedant així reflectida clarament la doble advocació, al sant local, d'una banda, amb caràcter tradicional, i la devoció impulsada ara novament per la Contrareforma, tant per les ordes, ja siguin franciscans, terceres ordes o jesuïtes, com pels laics i seculars en les parròquies, o també els canonges en les seus capitulars. Fet que es pot observar per la comitentça dels retaules en demanda d'aquesta advocació.

La manifestació iconogràfica de la Immaculada és el resultat, com d'altres temes representats en el XVII, de la tradició del passat més l'esperit dels nous temps, la

relació dels quals dóna un caràcter totalment diferent a l'acostumat fins aleshores. Així, Maria adquireix ara un ímpetu extraordinari de defensa dels catòlics, en primer lloc, perquè es converteix en punt d'atac dels protestants; segonament els teòlegs catòlics exposen les seves teories sobre el problema de la Immaculada Concepció de Maria, i en tercer lloc, es multipliquen els llibres dedicats a la Verge, devocionals, poemes, himnes, sermons, llibrets del rosari per a la població, etc. , així com les confreries immaculistes (1).

En el segle XVI es va consolidar el concepte de la participació de la Verge en el pecat original, tractat en les sessions del concili tridentí, tot declarant que no afectava la benaurada Verge (2). Els teòlegs van establir les seves teories al respecte i es remuntaren a les idees de sant Ambròs (3), qui ja parlava de la predestinació especial de la Verge per a ésser Mare de Déu (10, 20, 16); d'ella ja en parlaven els profetes i està figurada moltes vegades en personatges i esdeveniments de l'Antic Testament, com per exemple en la profecia d'Isaïes 7, 14 (1,2,15). Sant Ambròs és el primer dels autors llatins que dóna el títol de Mare de Déu a Maria, i ja en el Concili d'Efeso va defensar el rol de la divina maternitat de la Verge i la seva perpètua virginitat. Es per això que se'l considera el pare de la mariologia llatina. Els Pares de l'Església, Agustí, Jeroni i d'altres, també manifesten en els seus escrits la idea de creure fermament en la Immaculada Concepció, tot opinant que un decret particular de Déu l'havia exceptuat de la llei. Exemple perfecte d'una nova Eva que va sortir de les mans de Déu i va entrar en el món sense el pes del pecat (4). Així, va resorgir aquest concepte d'Immaculada Concepció, tant de temps apagat per l'Església. Ara, per defensar les seves idees, els catòlics en sentir-se atacats pels protestants i

observar la força que aquests anaven adquirint, van decidir recuperar el tema en qüestió i defensar-lo aferrissadament. De la mateixa manera, els teòlegs de l'època ratificaren aquest concepte; Francisco Suárez, basant-se en les teories de Scoto, opina que Maria ja va ésser predestinada com a Mare de Déu abans de que Aquest preveïés el pecat original i recalca, contra Lutero, el seu noble llinatge (5); Bossuet, per la seva banda, vol establir una doctrina seriosa i cristiana, oposant-se radicalment a les aparicions místiques de Maria d'Agreda, i recolzant la seva teoria en el paral·lelisme tradicional Eva-Maria, sobre el que construeix la participació de Maria en la redempció dels creients; diu: "Ella tuvo la misma parte en nuestra redención que Eva en nuestra caída". Segons ell, la participació de Maria en la salvació es basa en dos fets bíblics, l'encarnació i la presència de Maria sota la creu (6).

Una vagada assolit el pensament d'Immaculada Concepció, que no va constituir-se en dogma fins al segle XIX, va sorgir el problema de com representar la Verge amb les seves perfeccions, com expressar la idea de que ella ja existia en la ment de Déu, sense pecat, abans de la creació del món. Els artistes intentaren resoldre el problema basant-se en la descripció de sant Joan de la dona de l'Apocalipsi, descripció que trobem reflectida en molts llibrets de l'època, i envoltant-la de símbols, començant a tal fi, en el segle XVI, a representar la Verge entre els símbols de les lletanies, considerant-la com la núvia del càntic dels càntics (7). Aquest concepte va anar evolucionant en la seva representació, doncs en el segle XVIII tenim exemples de símbols de lletanies de la Verge representats individualment, és a dir, la Verge i l'emblema corresponent.

Aquestes representacions van molt lligades a les proses

litúrgiques, com podem observar per exemple, en el llibre de Francisco Xavier Dornn (8), qui explica cadascun dels símbols atribuïts a la Verge, tot ajudant-se d'una representació gràfica per a il·lustrar millor al devot. Aquests llibrets, de format molt manejable que avui qualificaríem de *butxaca*, s'expandiren per tota l'Europa catòlica. De l'obra de F.X.Dornn hi ha a Barcelona varies edicions, com també hi ha diverses edicions del llibre de Teófilo Raymundo sobre la Verge, en el que li atribueix els principals títols i noms utilitzats pels pares, els teòlegs medievals i la litúrgia, i defensa l'aplicació a Maria de noms que pertanyen propiament a Crist, com el de *causa de la nostra salut, esperança nostra*, etc., explicant que la Verge és tot això únicament en dependència de Crist (9). Altres textos de l'època són: el d'en Andrés Jiron Caffoci, folletó de caire devocional en el que l'estil literari és en to de pregària, i per tant, concret i senzill, exposant tots els misteris del rosari i afegint-hi una oratio final en la que demana a la Verge i als sants que intercedeixin pels pecadors (10); el de Ferràn Joan, llibre de la Verge Maria dedicat a la Confraria de la Puríssima Concepció, establint una relació entre Maria i l'Església, i cercant en l'Antic Testament les perfeccions i atributs que es concedeixen a la Verge (11).

En gairebé tots els llibres consultats dels segles XVII i XVIII trobem, de forma insistent, el paral·lelisme entre l'Antic i el Nou Testament. Cada atribut, idea, símbol, que s'atorga a la Verge és cercat, com a font d'inspiració, en l'Antic Testament. Aquesta idea, manifestada tant curullament en la literatura, és reflectida constantment en les obres d'art (12).

Les representacions de la Immaculada en les obres citades manifesten analogies i divergències en els atributs

que la signifiquen. Hem de precisar que la figura de la Immaculada del retaule de Tarragona és del segle XIX, però amb tot es poden establir relacions del elements que la caracteritzen amb les altres imatges. La corona de dotze estrelles que porten damunt del cap totes les imatges, llevat de la de Tarragona, és una reminiscència de la dona apocalíptica, que ja hem indicat té el seu origen en el segle XVI, i vol significar les dotze tribus d'Israel. La lluna invertida sota els peus es troba representada a Tarragona i Igualada, amb àngels que l'envolten; la lluna cap amunt la observem a Perpinyà i a Sant Feliu de Torelló. Element que segons P. Ayala és també de caràcter apocalíptic i que simbolitza Joan Baptista; essent la postura més freqüent la de colocar-la amb els corns mirant amunt i no pas avall (13). A Girona, la Verge adquireix una sensació aèria; posa els peus damunt la lluna invertida, que, al seu torn, es recolza damunt el globus terraqüi. Aquesta Immaculada es diferencia de les altres per aquest aspecte aeri que l'artista Pau Costa li confereix; els braços ben oberts, el cap i la mirada dirigida cap amunt, on es troba la representació de l'Esperit Sant, l'apropen a la tipologia iconogràfica de l'Assumpció de Maria. Envoltada de núvols i àngels, el conjunt adquireix una forma el·líptica, esquema formal molt semblant a les Immaculades pictòriques. Acompanyada dels símbols de les lletanies, sostinguts per àngels, recorda encara les composicions de la Verge *tota pulcra* que tenen el seu origen en el segle XVI (vid nota 7). S'observa amb claretat el *Speculum justitiae*, mirall immaculat en el que resplandeix la justícia divina, i la *Janua coeli*, Maria, mare del salvador, és intercessora de la nostra salvació.

Al retaule de Perpinyà trobem els mateixos símbols de les lletanies, però no al voltant de la Verge, sinó

sostinguts per àngels guardians, en el segons cos, tot emmarcant els temes dels carrers laterals, el naixement i la visitació. Els àngels que flanquegen aquest tema han perdut l'atribut. A Girona, en baix relleu, al fons d'aquest marc comositiu on s'hi troba la Immaculada, darrera dels dos àngels guardians, hi ha representats els símbols de *turris ebúrnea* i *Mater Castissima* (14). En el mateix pla baix de la composició, però al centre, hi ha la representació d'una ciutat envoltada de muralla amb torres que pot recordar la Jerusalem celeste, que es caracteritza per les dotze portes i torres (15). És aquest retaule de Girona el més complex iconogràficament, doncs als altres, el d'Igualada i el de Perpinyà, la Verge té una aire de moviment donat pel ropatge i els atributs abans referenciats, però no adquireix la voluptuositat, moviment i significació del de Girona.

Es distingeixen les manifestacions de les Immaculades de Perpinyà, de Palafrugell i de Cassà, per la tipologia de trepitjar el drac apocalíptic, o un monstre, situat sota els seus peus. El drac de Palafrugell que és el que s'observa amb més claredat, doncs la il·lustració de que disposem del retaule de Cassà és molt borrosa i no s'aprecia degudament, és força gran, aixeca el coll amb la mirada cap amunt i la boca oberta, i la Verge el trepitja apaciblement. A Cassà sembla un element més proper al de Perpinyà, que és un monstre allargat amb cap d'humanoïde (16).

Els retaules dedicats a la Immaculada com devoció principal van acompanyats d'altres figures i temes relacionades amb el llinatge de Maria o també amb representacions de sants patrons del lloc, o en una altra variant, d'altres sants prou significatius pel missatge que es vol donar amb el conjunt de l'obra.

Així, a la capella de la Immaculada de Tarragona trobem,

en els carrers laterals del cos central, les representacions de sant Joaquim i santa Anna, duent a la Verge nena a la mà, i a la predel.la, en el cos central, el tema del neixement de Maria. L'àtic queda coronat per les virtuts de la *fortalesa* i la *prudència*, als cossos laterals, en el grup central, la representació de la *fe*, al cim de tot l'*esperança* i la *caritat* en els angles. Al cos immediat, en ordre descendent, s'hi troben àngels sostenint l'escut amb el nom de Maria, mentre que d'altres cavalquen en àligues i fan sonar les trompetes. A la parròquia de Santa Maria d'Igualada trobem també les representacions de sant Joaquim i santa Anna, en el mateix ordre que en l'exemple anterior, només que aquí Joaquim porta un bastó i a Tarragona tenia un llibre obert a les mans; santa Anna està sola, amb un llibre tancat en una mà, element que indica que instruïa i alliçonava a Maria en la lectura d'aquest llibre, que evidentment és el de les "Sagrades escriptures". A la predel.la, just sota la representació de sant Joaquim, s'hi manifesta la presentació de Maria al temple, i a l'altra banda, els desposoris de Maria i Josep, temes que trobarem freqüentment en els retaules majors dedicats a Maria, com per exemple el de Sant Llorenç de Morunys. Àngels músics coronen l'àtic de tot el retaule. La figura de Déu Pare, a l'entaulament que serveix de base a la fornícula de l'àtic, arrodoneix i complementa aquesta temàtica mariana, que es perllonga en els murs de l'església, a continuació dels carrers laterals, on s'hi troben els temes de l'adoració dels pastors i l'adoració dels reis. Encimbellant els marcs hi ha la representació a cada banda de l'escut d'Igualada, escut cuartejat en creu, flanquejat per dos àngels a cada costat (17).

A la Immaculada de Perpinyà les representacions de sant Joaquim i santa Anna són paral.leles a les d'Igualada;

aquesta obra però és la que conté més temàtica i elements decoratius, que donen al conjunt un caràcter exhuberant. A la predel·la s'hi troben, al centre, l'Anunciació, i als carrers laterals, a sota de sant Joaquim la fugida a Egipte, i sota de santa Anna, l'adoració dels reis. Al segon cos, la Visitació i l'adoració dels pastors. Les imatges de mig cos sobresurtint del marc arquitectònic, als carrers laterals, dels quatre evangelistes, dos per banda, són el punt d'unió entre el primer i segon cos, que es pot interpretar com el pas, mitjançant els seus escrits, de l'antiga a la nova llei. L'àtic queda centrat pel tema de la coronació de Maria per Déu Pare i el fill ressuscitat, i la presència del colom de l'Esperit Sant, centrant la composició, remarca el concepte de Santíssima Trinitat. Als carrers laterals d'aquest cos, les manifestacions dels busts de sant Josep, amb el nen, i de sant Joan Baptista, emmarcats per un semicercle amb garlandes i putti coronen l'àtic. L'anagrama de Maria és present sota el tema de la coronació.

A Girona, el retaule de la Immaculada l'hem descrit al parlar de la seu capitular en el capítol segon. Només recordar que no hi ha temes referents a la vida de Maria, i en canvi, s'hi troben figuracions de sants relacionades amb la història de la ciutat, com Fèlix l'Africà, dintre del grup de sants de tradició local, o el sant patró del client, sant Cristòfol, a la part superior del retaule. Cristòfol també és el titular d'algunes parroquials de la diòcesi, com la de Llambilles i la de les Planes, indrets rurals que van dedicar obres a aquest sant patró, i que inclouriem dintre del grup que hem anomenat sants patrons d'indrets o clients particulars; caracteritzat per portar el nen Jesús a l'espatlla i una bara florida, i amb la tipologia barbut (18). La representació de sant Francesc Xavier, moribund a la cova, en aquest retaule és única i es pot pensar, d'una

banda, en l'esperit missioner desenvolupat per la Contrareforma, doncs va ésser missioner a l'Índia, i de l'altra, com a membre de l'orde dels jesuïtes grans defensors del dogma de la Immaculada, que van expandir arreu del món mitjançant els seus missioners. Per tant amb aquesta figura s'afegeix un altre grup hagiogràfic que hem anomenat sants relacionats amb la Contrareforma (19). La imatge, per a mi dubtosa, de sant Ramón de Penyafort, dominic, formaria part d'aquest grup (20). Per tant crec que es pot considerar aquesta obra de Girona la més complexa iconogràficament, englobant conceptes ideològics que s'endinsen plenament en la mentalitat contrareformista (21).

Queden encara dos aspectes a tractar sobre la Immaculada; l'un és l'assimilació política del dogma, i l'altre, el culte litúrgic. De l'assimilació política podem exposar dos exemples prou clars, l'un és el complex programa immaculista patrocinat per la cort dels Habsburgo a Madrid (22), i l'altre, referent a Catalunya i en temps de la guerra de Successió, és que es troben uns "goigs de la Puríssima Concepció" de Maria Santíssima que expliciten el caràcter polític que se'n fa de la temàtica, doncs va ésser l'Arxiduc Carles d'Àustria qui manà erigir una columna a la Puríssima en el Born de Barcelona, i la proclamà patrona dels seus estats, i en honor seu se li van dedicar els goigs per encomanar-li protecció en l'empresa militar (23).

Del culte litúrgic hi ha manifestacions prou clares de la celebració de la festivitat de la Immaculada Concepció, acompanyada de processons, que adquireix a finals del XVII tanta rellevància com la festa de Corpus (24). Es amb la publicació de "In excelsa" (1696) que Innocenci XII manava de celebrar la festa de la Immaculada amb ritu doble de segona classe i amb octava en l'Església universal (25). Una altra manifestació d'aquest culte a la Immaculada la

formen les novenes, que junt amb les vides de sants, invencions i obres de devoció, conformen tot un conjunt d'obres de caràcter molt divers però que tenen en comú l'accent piadós, força ingenu i a l'abast de la població local. Citem, a partir de la informació donada per Antoni Comas, l'obra manuscrita de Miquel Caimaris (1689-1756), "Novenari de la Puríssima Concepció de Maria", i "Devota novena al sant naixement de Nostra Soberana Senyora, Verge Puríssima i Mare Immaculada, per la seva iglésia de Lloseta", també manuscrita, (26). De la casa de l'Ardiaca hem parat esment en la novena impressa "Novena de la Puríssima Immaculada Concepció, sacada principalmente de las obras de Luis de la Puente" (27). Luis de la Puente (1554-1624) fou un jesuïta, alumne de santa Teresa, segons E.Vilanova, i escriptor de l'escola vallisoletana molt influent. És conegut per conrreuar amb èxit varis gèneres espirituals, i les seves "Meditaciones", de caràcter devocional, són les més famoses (28).

b) Vida de Maria

Els retaules majors dedicats a Maria tenen, en la major part, per figura titular l'advocació a l'Assumpció de Maria, o l'Assumpta; representació que molt sovint és semblant a la tipologia de la Immaculada, en tant quant els atributs de la corona de dotze estrelles, envoltada d'àngels i els núvols als peus, tot enlairant-se, fan que devagades es confongui el tema (29), i per tant el significat del mateix, doncs un, episodi és el que correspon a Maria que és concebuda sense pecat, i l'altre és l'últim episodi terrenal de la vida de Maria. Un tema correspon encara a l'Antic Testament, on ja es preconitza un rol històric de Maria en la nova llei, i en l'altre es dona a Maria no solament el protagonisme

terrenal, com a mare de Crist, sinó també celestial, com a mare de la humanitat, com a mediadora entre els homes i la divinitat, com a protectora i alhora com a únic personatge proper a la Santíssima Trinitat. Totes aquestes característiques atribuïdes a Maria es troben recollides no solament en els textos que exposen els episodis més rellevants de la seva vida, sinó també en els goigs.

Citem els retaules del Santuari de la Misericòrdia de Reus, de la Mare de Déu de la Gleva, el retaule major d'Alcover, el major de Nostra Senyora dels Angels de Cotlliure, el de la Mare de Déu dels Angels de Casserres, el major de Santa Maria d'Arenys de Mar, el retaule major a Maria de Sant Llorenç de Morunys, el de la parroquial de Santa Maria de Conesa, el retaule i cambril de Nostra Senyora de Font-Romeu, i els majors d'Alforja, Montblanc i Vilanova de Prades. També inclourem dintre d'aquest conjunt d'obres dedicades a la vida de Maria els plafons de l'Ascensió i Coronació de Maria de l'església parroquial d'Espirà del Conflent, el retaule de l'Anunciació de la catedral de Girona, i el retaule major de la Verge de l'Esperança de la parroquial de Santa Maria de Cadaqués (30).

Bernat de Claraval és un gran poeta de Maria; en la seva obra de les dotze prerrogatives en distingeix tres tipus: I) les que procedeixen del cel, anomenades *celestials*, que són quatre, a) la generació de Maria, b) la salutació de l'àngel, c) la vinguda de l'Esperit Sant sobre Maria, i d) la concepció del fill de Déu; II) altres adornen el seu cos, per tant són corporals i com les primeres demanen admiració i veneració, en distingeix també quatre, a) la primera virginitat, b) la maternitat virginal, c) estar en cinta sense fatiga, i d) donar a llum sense dolor; III), les que realcen el seu cos, i que per tant demanen imitació, a) la

bonança pudorosa, b) la humilitat devota, c) la fe magnànima, i d) el martiri del cor (31). Queda palés amb aquesta exposició l'èmfasi que es dóna a Maria en la literatura i que aquesta importància oferida en diferents gèneres literaris, com veurem a continuació amb els goigs, trascendeix en les manifestacions artístiques. La plàstica reflecteix aquesta devoció i aquest fervor a Maria, tenint un moment esplendorós en el segle XIV a nivell europeu (32). Una obra de Miquel Pèrez de finals del XIV intitulada "Vida de la Verge Maria" va ésser reeditada el 1732 amb un títol més barroc, fet que indica com la temàtica mariana emergeix esplendorosament en el XVII i continua vigent en el segle XVIII, pel que respecte a Catalunya (33). Doncs els paràmetres referencials per a Catalunya i zones que l'envolten, amb una mateixa tradició cultural, no són els mateixos, i per tant no son vàlids per a altres zones geogràfiques de l'àrea catòlica. Pel que les generalitzacions usualment utilitzades solen ésser perillosament no ajustables a l'evolució local, encara que ens trobem amb uns elements o successos coincidents, que els podem anomenar *estàndars*, ja que provenen del que anomenem *influència*, que tant pot-ser artística com literaria.

D'influència literaria seran les obres de Pedro Canisio, Fray Esteban Méndez i Alonso Ezquerra, per citar-ne alguns exemples (34).

Els goigs, que tenen el seu origen en l'època medieval en la literatura provençal, provenien de gèneres profans (35). Trobem algunes manifestacions religioses a principis del segle XIV, però és en el "Llibre vermell de Montserrat" on trobem el primer goig de tipus religiós que conté goigs de Nostra Dona, intitulats "Ballada dels goigs de Nostra Dona en vulgar catalan"; composició que té un gran interès perquè commemora els set gois de la Verge Maria dits

terrenals, que són: l'Anunciació, el Naixement de Crist, l'Adoració dels Reis, la Resurrecció, l'Ascensió, la Vinguda de l'Esperit Sant i l'Assumpció (35 bis). En deriven, al segle XV, "els set goigs de la Mare de Déu del Roser molts devots o de tot l'any i les cobles del Psaltiri o Roser de la intemerada Verge Maria per contemplar XV misteris de la sua sagrada vida dient lo Psaltiri o Roser" (36), que van molt lligats a la difusió de la devoció del rosari, i a la creixent fundació de confraries, que proliferaven en les parròquies catalanes dels segles XVI i XVII, com ja hem pogut demostrar anteriorment. Aquests cants anomenats goigs, d'origen litúrgic i marià en un principi, anaren ampliant el camp devocional als sants i a Crist, i sempre sota una advocació concreta, per passar a ésser una devoció del poble amb característiques pròpies (37).

El pas següent als "gois del Roser" on s'exposen els quinze misteris de la vida de Maria, és el format pels anomenats "goigs celestials", on s'especifiquen les qualitats marianes o mercès divines de la Mare de Déu; són menys precisos que els episodis concrets de la vida terrenal. Així, en el manuscrit 854 de la Biblioteca de Catalunya es presenten a continuació dels ja esmentats "Goigs de la Verge Maria del Roser", i sobresurt Maria com: 1) la més honrada criatura del cel; 2) per la identitat de la seva voluntat amb la de Déu; 3) com la llum i claretat supremes; 4) com a capitana celestial del regne de Déu; 5) per la llibertat de Déu envers els servents de la seva mare; 6) per la seva proximitat a la Santíssima Trinitat; i 7) per la certesa de l'eternitat dels seus goigs; atributs i qualitats que també es reflecteixen en textos en prosa, citats anteriorment, i que denota una vegada més la voluntat persistent del culte i devoció a Maria (38); segons Pons, aquestes distincions celestials que enumeren els atributs

concilien "aisément le lyrisme et la théologie" (39).

La pervivència dels goigs fins a l'actualitat es deu a dues raons fonamentals. D'una banda, per la seva praxis que consisteix en el cant que practiquen tots els creients en els actes religiosos, i per l'altra, la seva estampa, que va consolidar-se en un format específic a mitjans del segle XVII, tenint des de llavors un mateix model d'impressió, essent la seva identificació inconfusible (40). La seva composició més freqüent és de versos heptasil·làbics amb un respost o tornada inicial de quatre versos, un nombre variable de cobles, set o vuit, i de sis o vuit versos amb retronxa, això és, que reprenen els dos darrers versos de la tornada inicial; aquest model és el més exemplificat del segle XVIII a Catalunya (41). Estructura compositiva i formal que tot sovint perdura durant tot el segle XVIII, el XIX, i arribarà sense alteracions al segle XX, fins i tot mantenint el contingut. Exemples ja estudiats, i que pertanyen al segle XX, són els goigs de Nostra Senyora dels Colls, els de la Pietat, i els de Lord (42).

Així doncs, és a partir d'aquests gèneres literaris, que els especialistes en llengua i literatura anomenen *populars*, que els historiadors de l'art podem descriure visualment les imatges i interpretar el seu significat, sovint no tan evident com s'intenta demostrar. Aquests goigs així com els textos sobre la vida de Maria permeten realitzar un estudi iconogràfic contextualitzat.

El retaule de l'Anunciació de la seu de Girona, del que ja hem parat esment en el capítol 2 quan parlavem de les seus capitulars, es pot relacionar, per la disposició temàtica, amb el gènere literari de les *nadales*, i correspondria al grup c, Anunciació i adoració dels pastors, i crec que també es pot incloure en el grup b, que és el del

naixement (43). La forma en que està representada l'Anunciació de Girona, que recordem per altre banda correspon al primer goig terrenal de Maria, recorda la tipologia iconogràfica de pervivència medieval, ja que l'arcàngel Gabriel irrumpeix a la cambra de Maria majestuós, envoltat de núvols i amb un bastó de missatger (44). La Verge, sentada en actitud de recolliment, amb el cap inclinat i la mirada baixa, té el llibre obert damunt d'una tarima, i al mig un jerro amb lliris florits blancs, símbol de la triple virginitat de Maria (45); es completa l'escena en la part superior de la composició per una nuvolada amb la jerarquia angelical que sostenen el bust de Déu Pare, de tipologia miquelangelesca del judici final, amb la bola del món en una mà i el senyal de tot poderós en l'altra, que ja es reflecteix en la iconografia medieval (46); l'anagrama de Maria encimbellat per una corona i dos putti que el flanquegen a l'entaulement d'aquest cos primer i principal del retaule tancant el tema (47).

En el tema de la predel·la, l'adoració dels pastors, s'observa en el marge esquerra de la composició amb un marc arquitectònic de fons, un àngel, que contempla i es dirigeix vers el naixement, crec doncs, que aquesta figura referma més la hipòtesi d'associar l'Anunciata amb l'adoració dels pastors. Aquest tema està compost dintre de l'inventiva apòcrifa que caracteritza les obres del segle XVII en l'àmbit europeu (48), i que arriba fins i tot al XVIII en l'àmbit català, plena de detalls i rica en personatges, amb molta lluminositat. S'hi troben el bou i la mula, sant Josep en el mateix pla de composició que Maria, el nen envolcallat amb tela i damunt d'una cistella; els pastors que van arribant des del marge dret de la composició i porten presents, en un pla obert, etc. Tota l'escena està emmarcada en una garlanda decorativa, en forma de petxina, flanquejada

per dos putti que li donen un caràcter totalment pessebrístic; sembla una posta en escena teatral. Una al·lusió pintoresca a les bèsties de l'establia és la maledicció de la mula, que diu així: *el pobre bou / bé l'escalfava / i amb alè / l'en retornava / la mula no, / la malcriada / del bresolet / menjava palla*, (49). Al·lusió que es reflecteix en aquest tema de Girona, encara que aquí s'han canviat els papers, doncs és la mula i no el bou qui dóna alè al bresolet. El retaule queda coronat amb les virtut teologals, la Caritat al centre, la Fe a la banda esquerra, i l'Esperança a la dreta.

El tema de l'Anunciació el trobem també a d'altres retaules, com el de les carmelites de Vic, dedicat a santa Teresa, ubicat en el manifestador i realitzat pictòricament. En la mateixa tècnica i espai que ocupa en el retaule de Vic, el trobem al retaule major d'Arenys de Mar, sota l'advocació de l'Assumpta. En ambdues obres el món real desapareix per deixar pas al món celestial, reflectit mitjançant llums i ombres, núvols i àngels, i la presència del colom de l'Esperit Sant envaint l'espai central amb rajos lluminosos.

El tema esculpit es troba representat en la predel·la del carrer lateral del retaule de sant Pacià, de la catedral de Barcelona, juntament amb l'adoració dels pastors, a l'altre carrer lateral del mateix cos. Evidentment es reflecteixen els dos temes dedicats al Roser, que pertanyen als 1er i 3er misteris de goig de Maria. No sempre l'Anunciació s'ubica en el mateix lloc doncs al Roser de Sitges es distingeix per estar compartida en els carrers laterals de l'àtic del retaule. En el retaule d'Alcover s'observa, en el primer cos en els carrers laterals, el tema de l'Anunciació i el de l'adoració dels pastors que, des de la Contrareforma, inclou el naixement. A Cadaqués es

reflecteixen els dos temes, Anunciació i adoració dels pastors, en els carrers laterals del segon cos; l'esquema formal compositiu segueix d'aprop el del retaule de l'Anunciació de Girona, element que pot ajudar a reafirmar l'autoria d'ambdues obres per un mateix artífex, Pau Costa de Vic. A Casserres s'observa, al carrer de la banda esquerra, sempre des del punt de vista de l'espectador, en la predel.la, el tema de l'Anunciació, i en el primer cos el naixement i l'adoració dels pastors. Finalment, també es representen aquests temes a la Gleba, amb la mateixa disposició de cossos i carrers, és a dir, l'Anunciació a la predel.la, i en el primer cos del carrer de l'esquerra, l'adoració dels pastors.

El tema de l'Anunciació adquireix un nou sentit, ahora que un nou concepte, en l'art de la Contrareforma doncs com indiquen Mâle i Réau (vid nota 47), tot citant a Molanus de Lovaina teòleg del Concili de Trento, s'associa l'Anunciació a l'Encarnació. El tema queda enllaçat en els comentaris al rosari de Nostra Senyora amb el primer misteri de goig titulat "Encarnació del Verb diví en les entranyes de Nostra Senyora". Ivan Lòpez reflecteix, en el seu comentari a aquest misteri, escrits dels Pares de l'Església, com sant Jeroni, sant Basili i àdhuc de sant Joan evangelista, sobre la difícil interpretació d'aquest misteri. Tots aquests autors, per donar-li un sentit, cerquen diversos paral.lelismes. Així per exemple, sant Basili el compara amb l'esbarzer que va veure Moisès; sant Jeroni, amb la visió que varen tenir Moisès, Aaron i els setanta ancians, a la muntanya del Déu d'Israel; i sant Joan explica que no hi ha enteniment humà que pugui comprendre totes les gràcies (50).

Altres episodis de la vida de Maria que es manifesten en aquests retaules són el naixement de Maria i la presentació de la nena Verge al temple (51), temes que freqüentment

trobem relacionats. Podem citar amb aquesta vinculació els retaules d'Arenys de Mar, de Cadaqués i de Sant Llorenç de Morunys. En els dos primers, els temes situats en el primer cos de l'estructura del retaule, en els carrers laterals, i en l'ordre invers. La plasmació formal compositiva i fins i tot estilística és idèntica, d'una banda perquè les dues obres pertanyen al mateix escultor, Pau Costa de Vic, i de l'altra perquè com ha posat en evidència Pons Guri, l'autor va utilitzar uns gravats de Carlo Maratta (1625-1713) com a font d'inspiració pel tema del neixement, (52). Knipping comenta que el tema de la presentació al temple de la Verge nena és representat sovint pels escultors flamencs, probablement influenciats pels mestres de Venècia i Florència. Molanus no estava convençut de desaprovar aquesta representació, que es guardava en la ment pel seu caràcter legendari. Tampoc estava del tot convençut del valor simbòlic dels quinze esglaons que devia pujar Maria fins a l'entrada del temple, on era esperada pel *Sumo Sacerdot* Zacaries. Els mestres flamencs no van ésser gaire rigurosos amb el nombre d'esglaon doncs en l'exemple que cita Knipping nomès n'hi ha deu (53). A les obres d'Arenys i Cadaqués són també deu els esglaons que separen Maria de Zacaries, mentre que podem contar-ne quinze en la representació del tema en el retaule major de Sant Llorenç de Morunys, obra de Francesc Morató.

Relació temàtica amb les obres que tenim a l'abast es pot establir entre l'Ascensió i la Coronació, temes que segons Mâle i Réau, en les obres ja citades, coincideixen en suggerir que presenten la persistència de l'època medieval (54). Knipping presenta una escena de Jerome Wierix on es manifesten l'Ascensió i Coronació plegades, obra de 1593, que va pintar per Jeroni Nadal en les "Evangelicae Historiae Imagines" (55). Jeroni Nadal encara acceptava la tradició

anterior segons la qual la Verge no havia pujat al cel davant la presència dels apòstols, però posteriorment va deduir que aquest passatge de caràcter triomfal en el que la Verge ascendeix damunt de núvols amb cos i ànima, es devia acceptar, (56). En els plafons d'Espirà del Conflent, que representen sota un mateix estil d'execució, i una composició de persistència medieval, s'observa en l'Ascensió la tomba oberta envoltada d'apòstols; alguns d'ells miren cap amunt on, en el pla superior de la composició, s'hi reflecteix Maria damunt la bola del món, envoltada d'àngels i amb una corona de dotze estrelles, fet que com subratlla Réau provoca certa confusió iconogràfica, com també s'ha indicat anteriorment. Indica tanmateix que si bé l'Assumpció significa la pujada de Maria cap al cel, la significació de la Immaculada és la baixada a la terra (57). La Coronació d'Espirà és dintre de la tipologia d'ésser coronada per la Santíssima Trinitat, tipologia que apareix a Espanya, França i Itàlia des de principis del segle XV, i que és predominant en tot l'art europeu des del segle XVII (58). Dintre d'aquest grup podem esmentar la coronació, al bell mig del cos superior, del retaule de Cadaqués; a la Gleva, en un carrer lateral, també en el cos superior just damunt del tema de l'Ascensió; a Casserres el tema de la coronació és representat en el cos superior, en un carrer lateral del retaule.

Els textos de Ivan Lòpez i Juan Rebolledo, quan parlen de la coronació de Maria ho fan des de l'òptica del cinquè misteri de joia o glòria, i per tant, el tema és ultra representat en els retaules del Roser, com per exemple els d'Olot, Mataró i Sitges, on ocupa un lloc privilegiat dins el conjunt de l'obra. Aquests autors descriuen com Crist va coronar a Maria i com era aquesta corona. Per exemple, el primer dels autors diu: "Nuestra Señora tres dias después de

su muerte fue subida en cuerpo y alma al cielo, donde se le dio asiento entre todos los choros de los Angeles, a la mano derecha de la humanidad de Iesu Christo su hijo: donde le dieron corona de Reyna del cielo". Juan Rebolledo va més enllà afirmant que la corona de la Verge és més gran que les corones de tots els sants, comparant-la amb la lluna i el sol, que són els estels que sobresurten per damunt dels altres, i considera és la causa per la qual "se pinta coronada, con corona y acompañada de Angeles, que le acompañan hasta el cielo, y también porque esta Señora es que estaba coronada de doze estrellas y porque es Reyna del mundo, del qual nació el Rey del mundo, a la qual como Reyna obedecen todas las criaturas, y a la qual el Rey del cielo glorificó sobre todas ellas". Tant en una descripció com en l'altra es remarca el fet substancial d'ésser reina del cel, doncs fins el moment abans de l'Ascensió se la considera reina de la terra. Anomenada ja reina del cel i situada a la dreta del Pare, la Verge posseeix atributs comparables als del seu fill, (59).

Els goigs del cinquè misteri de joia es reflecteixen així: "Vostra vida acabada / la major goig sentís / com a Déu fos presentada / triunfant en Paradís: / y Senyora os volgué fer / del gran hort, que possehís, / collocantvos com devia, sots la ombra del Roser" (60).

Als textos sobre el Rosari hi podem afegir els "Goigs de Nostra Senyora de Font Romeu" i els cantés de missions dedicats a la Reina dels Angels. Recordem que el retaule major de Cotlliure i el major de Casserres estan dedicats a Nostra Dona dels Angels, o Mare de Déu dels Angels respectivament. L'altar de Font-Romeu és construït, segons recull Pons, sobre una font freda que té poders curatius, com ho indiquen els seus goigs: "Naix de esta Capella Sancta, / al baix de vostre altar / una font freda que

espanta, / formant un bany singular, / que es medicina probada, / sent suar tant com se deu" (61). D'entre els manuals de cants de missions del Principat del segle XVIII es troba el "Rosari de la Reina dels Angels" (62). Aquestes obres utilitzen el vers i l'estrofisme de les cançons populars i tradicionals catalanes com diu Antoni Comas, i d'una manera especial l'estructura dels goigs (63). També en el gènere de les novenes hi ha referències a la Verge dels Angels, com és l'escrita per Ramón Ponach de l'orde de Predicadors (64).

c) Verge, Protectora i Intercessora

En aquest apartat tractarem de la Verge del Roser, de la Verge dels Dolors i de la Verge del Carme. La Verge del Roser en tant quant és objecte de devoció per les confraries del Rosari i per tant és protectora contra les adversitats dels membres de dites associacions. Amb la Verge dels Dolors, de la que també s'hi troben confraries a ella dedicades, es volen reflectir els episodis de dolor de la vida de Maria i recordar per tant el patiment i sofriment als seus devots mitjançant el seu exemple, com a Mare de Crist crucificat. El paper d'intercessora recau en principi sobre la Verge del Carme, que és la patrona de les ànimes del purgatori, rol que no correspon únicament a la figura de la Verge doncs en obres dedicades a la Puríssima Sang trobem imatges, tan esculpides com pintades, que referencien al patiment de les ànimes del purgatori. Advocació recolzada d'altra banda per les nombroses confraries i llibres de devoció a elles dedicades.

Així doncs presentarem els retaules del Roser, que recullen els misteris de goig, glòria i dolor, els dels

Dolors, que se centren en la temàtica de la Pietat, i els fragments que resten del tema de les ànimes del purgatori. Als retaules ja esmentats del Roser de Sitges, Mataró i Olot, com obres més rellevants, hi afegirem els retaules de Riudoms, municipi del Baix Camp, obra de Lluís Bonifas besavi, del que hem pogut obtenir dos fragments, "l'adoració dels reis" i "l'adoració dels pastors" de l'Arxiu fotogràfic del Centre Excursionista de Catalunya (65); i el Roser de Pujol de Planès, ara a la parroquial de Montmajor, al Bergadà (66). Les obres del Roser del Rosselló constaten l'evolució i la relació temàtica, estructural, amb les del Principat. Tollon (67) referencia el Roser d'Osseja, i els Rosers d'Espirà i de Vinçà, dels que hem pogut obtenir fotografies.

De retaules dedicats a la Mare de Déu dels Dolors sota la tipologia de la Pietat, d'ascendència miquelangelesca, podem citar els ja esmentats de la Pietat al monestir de l'orde de sant Benet, a Sant Cugat del Vallès; la capella del monestir de Sant Joan de les Abadesses (de la que només dispenso de diapositives); el retaule dels Dolors a la seu de Girona; i el retaule dels Dolors a la parroquial de Sant Bartomeu i Santa Tecla de Sitges.

De retaules dedicats a les ànimes del purgatori no en podem citar gaires, només fer esment del retaule de les ànimes de la seu de Tortosa. Sí trobem però relleus d'aquest tema en obres d'advocació diversa; així tenim un fragment al retaule de la Verge del Carme d'Altafulla, i també als retaules de la Puríssima Sang de Manresa i de Girona. A Prada es troba un relleu de les ànimes del purgatori.

Crec que el mostruari il·lustratiu d'aquestes obres juntament amb els textos devocionals al Roser, als Dolors i al Carme i ànimes del purgatori, ja esmentats en la major

part, ens permeten corroborar la imbricació de les fonts literàries amb la producció artística; plegades responen a una voluntat d'un període històric religiós que té molta transcendència en la vida de la gent.

Roser

Si analitzem els retaules del Roser observarem que no hi ha una correlació evident entre la cronologia i l'evolució estructural dels mateixos. Així es palesa en el retaule del Roser d'Espirà, obra datada entre 1702-1725, on l'esquema compositiu és l'usual en les representacions del segle XVI en les que la Verge titular del retaule, amb el nen en braços, la majoria de les vegades, està ubicada en la fornícula central de l'obra, envoltada en petits plafons ovalts dels quinze misteris del Rosari, esquema que és similar al de Maria rodejada pels símbols de les lletanies lauretanes (68). Aquest esquema compositiu va anar canviant en el segle XVII, malgrat d'algunes pervivències, com la de l'exemple vist que pertany a principis del XVIII. A aquestes pervivències s'hi poden afegir també el retaule del Roser de Rivesaltes de J.J.Melair, del 1675 (69).

L'obra d'Espirà presenta, si més no, un conjunt *diferent* al que és habitual en els retaules del Roser, doncs amb l'esquema enunciat normalment es conclou la composició, mentre que en aquest exemple concret als carrers laterals s'hi troben representats sant Sebastià i sant Roc; hi ha escenes a la predel·la d'aquests dos carrers d'altres temes de sants locals; i coronen l'àtic del retaule, a les bandes, dos busts, un de santa, possiblement santa Teresa, amb un llibre obert amb inscripcions clares com la de *Misericòrdia*, mentre que a l'altra banda es podria tractar de la figura de sant Maurici, amb un estandart també amb una inscripció,

fevre, que correspondria segons Eugène Cortade a aquest sant, doncs és invocat contra les febres. Les escenes de la predel·la són identificades tanmateix per Cortade; hi està representada santa Apol·lònia, lligada a una columna mentre li arrenquen les dents davant la presència de l'emperador, i a l'altra banda, el miracle de sant Antoni de Pàdua, qui guareix un infant mutil·lat (70), tema força representat en els retaules on es manifesta la presència d'aquest sant. El que és més interessant d'aquesta obra és la tipologia en la que la situa Cortade, tot valorant les múltiples funcions dels retaules, per interpretar millor el seu contingut artístic i espiritual; aquest autor distingeix tres tipologies: 1) la funcional, 2) la morfològica, i 3) la temàtica. El primer grup estaria format pels retaules majors parroquials o conventuals, també s'inclourien els laterals o secundaris, intervenint per tant principalment el concepte de l'espai. El segon grup estaria format a partir de criteris estilístics, en els que s'hi podria incloure els díptics o tríptics, els baldaquins referents als retaules de Crist i els plafons esculpits del Rosari. I el tercer grup temàtic inclouria les obres de devocions importants o certs dogmes, com els eucarístics, els marians, els temes de Passió, els altars del Rosari o els de les ànimes del purgatori (71). Grup en el que inclouriem el Roser d'Espirà i els altres temes anteriorment treballats. En aquest darrer grup Cortade hi situa els anomenats *retables medicaux*, on inclou el Roser d'Espirà, doncs com s'ha pogut constatar no només es reflecteix l'advocació a la Verge del Roser com a protectora dels confreres i confreres del Rosari sinó també hi ha referència a altres sants protectors contra epidèmies o enfermetats, sant Sebastià protector de la peste, sant Roc protector de les nafres i sant Maurici protector de les febres.